

מורשת ההתיישבות העובדת במבחן המדינה

ישי גבע

תנועות ההתיישבות העובדת, קרי התנועות הקיבוציות ותנועת המושבים שפעלו במסגרת ההסתדרות, גובשו בתנאי הבית הלאומי. הקמת המדינה העמידה בפניהן, במלוא החומרה, את הדילמה שבין דבקות במסורת של ערכים ודפוסי פעולה לבין הסתגלות לתביעות ולאפשרויות של תקופה חדשה. ההתמודדות עם דילמה זו חייבה אותן לקבוע מה מהותי ומה בן-חלוף בזהותן, ולהגדיר מחדש את מעמדן ותפקידן במסגרת הכוללת של המדינה. ההתלבטות הרעיונית והחברתית לא הייתה מנותקת ממאבקי כוח פוליטיים ומאינטרסים כלכליים שהיו עשויים להחליש עמדות עקרוניות או דווקא להקשיחן. מאמר זה יבחן את המעבר של ההתיישבות העובדת מיישוב למדינה מזווית הראייה של קליטת העלייה ההמונית במסגרותיה ואת השתלבותה במסד ההתיישבותי הממלכתי. הוא יתמקד בתקופת התפתחות של כשנה וחצי, בין שלהי 1948 לתחילת 1950, שבמהלכה התבררו נסיבות הפעולה החדשות והתגבשה מערכת ההתיישבות של המדינה.

גורמי יסוד בעיצוב מדיניות ההתיישבות

ההתלבטות וניגודי העמדות באשר לדרכה של ההתיישבות בתקופת המדינה לא נגעו ברובד הבסיסי של התפיסה הציונית המסורתית על אודות מעמדה המרכזי של ההתיישבות החקלאית באסטרטגיה הלאומית הכוללת.¹ ההתפתחויות בראשית ימי המדינה העניקו משנה תוקף לתפיסה זו מכמה כיוונים: אספקת מזון לאוכלוסייה הגדלה במהירות; יצירת מקורות תעסוקה ופתרון שאלת השיכון של המוני עולים; ניצול הקרקע שננטשה על ידי הערבים; פיזור האוכלוסין לשם חיווק הביטחון ומימוש הריבונות הישראלית, ואיוון היחס בין המגזר הכפרי למגזר העירוני בחברה הישראלית.²

1. ד' בן-גוריון, 'אשיות המדינה היהודית', התעשיה: ירחון לענייני כלכלה (פברואר 1948).
2. מתוך שפע המקורות נציין פה: שנתון הממשלה תשי"ז, וכן תשי"א: דין וחשבון על הפעולות בשנים תשי"ז-תשי"א לקונגרס הציוני הכ"ג, ירושלים תשי"א [להלן: ד"ח

גורמים אלה מסבירים את ההעדפה שניתנה לחקלאות במדיניות הפיתוח הממשלתית. ההערכה המקובלת, שלא היו עליה כמעט עוררין, גרסה כי במבנהו הראוי של המשק הישראלי צריך שיעור המתפרנסים מחקלאות להגיע לרבע מכלל האוכלוסייה. אברהם הרצפלד, דוברת הראשון של מפא"י בשאלות ההתיישבות, דיבר בכנסת בסוף 1949 על שאיפה להגיע אפילו לשליש.³ שיעור זה היה מקובל לא רק בקרב ראשי המדינה ותנועת העבודה, אלא גם בקרב מומחים ישראלים לכלכלה חקלאית.⁴

הערכה זו מצאה את ביטויה גם במבנה תקציב הפיתוח הממשלתי. שיעור ההשקעה בחקלאות היה בעלייה מתמדת: ב-1949 הוא היווה כרבע מתקציב הפיתוח של ישראל; ב-1952 הוא היווה כבר יותר משליש.⁵

על מידת חשיבותו של הייצור החקלאי ועל תרומתו לקליטת העלייה מעיד גם מאמץ הפיתוח שהושקע בסקטורים, שהיו לפני הקמת המדינה מחוץ לתחום הפעולה ההתיישבותית של ההון הלאומי: יישובים עירוניים וההתיישבות החקלאית הפרטית. ביסוד פעולה זו עמדה התפיסה של משק-עזר קטן, המיועד בעיקר לסיפוק צרכי המשפחה, אך גם למכירת עודפי תוצרת בשוק כמקור הכנסה נוסף.⁶ במסגרת מאמר זה נגביל את הדיון למגזר החקלאי של המשק ההסתדרותי, השאלות שעוררה קליטת העלייה במסגרתו היו שונות לגמרי מאלה של משק העזר העירוני.

ההתיישבות העובדת במעבר מיישוב למדינה

מגמר מלחמת העולם ועד אמצע 1949 הוקמו 73 יישובים חקלאיים (להוציא יישובי עולים שקמו מאז סוף 1948), מהם 9 מושבי עובדים ו-64 קיבוצים. בשנים אלה שבהן הגיע מאבקו של היישוב בבריטים, ואחר כך בערבים, לשיא, נעצר כמעט לחלוטין הגידול של ההתיישבות המושבית. ההתיישבות הקיבוצית הגיעה אז לשיא הקצב של

3. לקונגרס הציוני הכ"ג: ח' בראקאי, ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים 1990; א' אורן, 'תרומת ההתיישבות במלחמת העצמאות', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947-1949, חיפה 1990 [להלן: המעבר מיישוב למדינה]; הוועידה השביעית של ההסתדרות, מאי 1949, תל-אביב 1949 [להלן: ועידת ההסתדרות]; ב' מוריס, לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים, 1947-1949, תל-אביב 1991; הצעה ליישוב 200,000 עולים חדשים, המשרד לתכנון של התחנה לחקר החקלאות, 5.5.49, ארכיון ציוני בצריפין [להלן: אצ"צ], מיכל 307, תיק 10579.
4. א' הרצפלד, דברי הכנסת, III, ישיבה פ"ה, 15.11.1949, עמ' 68-70.
5. ראה: ח' הלפרין (מנהל משרד החקלאות בשנות המדינה הראשונות ולימים פרופסור בפקולטה לחקלאות ברחובות), מרכז מפא"י, 14.12.1948, אב"ג. כל ההערות המתייחסות למוסדות מפא"י מבוססות על תיקי ארכיון זה.
6. י' רונן, 'תקציב המדינה במשק הלאומי', רבעון לכלכלה (ספטמבר 1953).
7. דוחות שנתיים של קרן משק-עזר לעולים, ארכיון יד-אשכול; הוועד המשותף לתכנון חקלאי והתיישבותי, פברואר 1950, ג"מ 2169/0372.

גידולה במשך כל תקופת היישוב. יותר משליש הקיבוצים שהיו קיימים ב־1949 לא עברו עדיין את שנתם השלישית.

בתחום גיוס הממשיכים היה לקיבוץ יתרון מכריע על המושב. בהבדל מהתנועות הקיבוציות, מרותה של תנועת המושבים הייתה רופפת; לא צמחה בה מנהיגות סמכותית, והיא חסרה את דחף ההתרחבות ואת האקטיביזם שאפיינו את הקיבוץ. המבנה הארגוני של המושב ואופיו החברתי לא התאימו למילוי תפקידים המחייבים מידה רבה של מניפולציה בכוח האדם ונכונות לפעולה ציבורית מחוץ למסגרת היישוב;⁷ שמואל דיין, דוברו המרכזי של מושב העובדים, התלונן כי 'קשה לתבר המושב לזנח את המשק והבית אף לזמן קצר. לקשיים המשקיים נוסף אף קושי פסיכולוגי-חברתי: הכפר אינו מלווה את השליח כשליח שלו, ויש גם המביטים על יציאת השליח כעל השתמטות מקושי ומאחריות'.⁸

התנועות הקיבוציות ביססו לעצמן מעמד מונופוליסטי ב'החלוץ' ובתנועות הנוער הציוניות בגולה. עד סוף שנות השלושים היה זה מאגר כמעט בלתי גדלה (יחסית להיקף פעולת ההתיישבות של ההסתדרות הציונית) של כוח אדם התיישבותי חלוצי. נסיונותיה הדלים של תנועת המושבים לבסס את אחיזתה בקרב ציבור זה לא נשאו פרי. מותר להניח כי לא רק החולשה הציבורית גרמה לכך, אלא גם האידיאולוגיה האינדיווידואליסטית שהבליטה את המשקל העצמי המרכזי של המתישב כפרט ושל התא המשפחתי, והייתה זרה לאקלים הרוחני ששרר בקרב ציבור החלוצים. מכלל 261 השליחים ל'החלוץ' שפעלו בשנות השלושים מטעם ההסתדרות באו 248 מההתיישבות העובדת; מתוכם, רק עשרה היו חברי מושבים. תמונה זו חזרה על עצמה פחות או יותר במחנות המעפילים בקפריסין ערב הקמת המדינה. מתוך 77 שליחי ההסתדרות אל התנועות החלוציות היו 68 מקיבוצים ו־3 בלבד ממושבים. גם בוירת הנוער הארץ ישראלי, שחשיבותה המרכזית כמאגר ממשיכים של ההתיישבות העובדת התבלטה אחרי מלחמת העולם השנייה, הייתה לתנועות הקיבוציות שליטה מוחלטת. שיעור ילידי הארץ שהצטרפו למושבי העובדים היה מבוטל. גם במסגרת עליית הנוער, ש־60% מחניכיה נמצאו במשקי ההתיישבות העובדת, היה לקיבוצים מעמד דומיננטי. המושבים תבעו את חלקם מקרב חברות הנוער העולה, אך הנהלת עליית הנוער העדיפה את הקיבוצים בשל תנאי הקליטה הפיזיים והחברתיים המתאימים יותר שהתקיימו בהם.⁹

7. י' גבע, 'מושב עובדים לתנועת המושבים - התגבשותו של זרם התיישבותי', יהדות זמננו, 5 (תשמ"ט), עמ' 179-216.

8. ש' דיין, 'חובתנו היא ונעשנה', תלמים, חוב' ע"ו-ע"ז (אדר-ניסן תש"ו).

9. צ' אבן־שושן, תולדות תנועת הפועלים בארץ־ישראל, ג, תל־אביב 1966, עמ' 21-38; ל"א שריד, החלוץ ותנועות הנוער בפולין, תל־אביב 1979, עמ' 653-659; ד' שערי, גירוש קפריסין 1946 - 1949, ירושלים 1981, עמ' 274-297; ב' כנרי, 'התנועה הקיבוצית בישראל במעבר מיישוב למדינה', בתוך: המעבר מיישוב למדינה; מועידה לוועידה: דו"ח לוועידת תנועת המושבים, 1949, תל־אביב 1949 [להלן: דו"ח לוועידת תנועת המושבים], עמ' 6; י' קורן, 'מועצת תנועת המושבים יוני 1948', תלמים, חוב' פ"ז (אב

מאגר המתיישבים העיקרי של מושב העובדים עד אמצע שנות הארבעים היה מקרב פועלי המושבות שהתארגנו לשם התיישבות עצמית על הקרקע. 'הארגונים' למושבי עובדים, בדומה לגרעיני ההכשרה הקיבוציים, היו תוצר של אילוצים כלכליים - חסרון קרקע ומקורות כספים - שגרמו להמתנה ממושכת עד להתיישבות. להמתנה זו ניתן צידוק עקרוני בצורכי ההכשרה של המתיישבים, כפרטים וכציבור, לעמידה באתגרי ההתיישבות. הארגונים קבעו את דרכי ההכשרה של חבריהם, עסקו בפעולות גיבוש חברתי ורעיוני ותכננו את חיי המושב לעתיד לבוא. ההיכרות הממושכת והרקע המשותף אפשרו סלקציה על בסיס בחירה הדדית של המועמדים ורמת גיבוש גבוהה.¹⁰

משנסתיימה מלחמת העולם השנייה הופיע גורם חברתי חדש: נוטרים וחיילים משוחררים שהתארגנו בתקופת שירותם כגרעיני התיישבות או שביקשו להצטרף כבודדים ליישובים ותיקים. רק מיעוט מתוכם פנה לקיבוצים: הרוב בחר בדרך המושב או המושב השיתופי. בשנים אלה הופיעו לראשונה ארגונים של בני עדות המזרח (שלושה במספר) שבחרו בדרך המושב. בכך מוצו כמעט עתודותיה של תנועת המושבים, עד לתחילת הקליטה של העלייה ההמונית במסגרתה. בשלהי מלחמת השחרור התחדשה לתקופה קצרה התופעה של התארגנות חיילים, חסרי רקע תנועתי מוגדר, המבקשים לעלות להתיישבות במסגרת המושב. ב-1949 מנו קבוצות אלו כ-2,300 נפש. מעורבות תנועת המושבים בהתגבשות ארגונים אלה ובהכשרתם להתיישבות הייתה מועטת.¹¹

מאז גמר מלחמת העולם רוחה בקרב תנועות ההתיישבות הערכה קודרת באשר ליכולתן לשאוב ממשיכים מהגולה. השואה וירידת מסך הברזל על המדינות הקומוניסטיות ציינו את שקיעת אירופה כמקור עיקרי לגיוס ולהכשרה של חלוצים. ניצולי השואה ששהו במחנות או שהתנסו בשלטונות קומוניסטיים נחשבו כבלתי כשירים לכל פעולה חלוצית או למסגרת המחייבת שיתוף חברתי הדוק. בארצות המזרח הייתה אחיזה רופפת לתנועות החלוציות, ויוצאיהן נשאו עמם מורשת תרבותית וחברתית ומערכת ערכים הזרות לגמרי להתיישבות העובדת, שהייתה מורכבת, רובה ככולה, מיוצאי ארצות אירופה. אופיינית היא ההערכה של אחד מראשי תנועת המושבים: 'הנוער בארצות המזרח הקרובות ... שמידת תרבותם כה דלה ועדין נמצאים בשלבים הפרימיטיביים ביותר של החיים ... האם אלה ישמשו סעד להרחבת התנועות בארץ בטרם נשקיע במשך שנים עמל רב בהדרכתם כדי שיגיעו

תש"ח); הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז-תש"ט: פרקי דינו וחשבון לוועידה הטי"ז, עין חרוד (ללא שנת הוצאה), עמ' 125-129, 135-136 [להלן: הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז-תש"ט]. חבר הקבוצות לקראת ועירתו הרביעית, ספטמבר 1949 [להלן: חבר הקבוצות לקראת ועירתו הרביעית].

10. "גבע, לעיל, הערה 7.

11. דו"ח לוועידת תנועת המושבים, עמ' 5-6, 16-17.

להכרת הדברים הראשוניים ביותר שנוער הנכנס לתנועה חייב לדעתם.¹² שנה-שנתיים מאוחר יותר יישלחו אלפים מתוכם ליישובי עולים בברכת תנועת המושבים.

היו שתלו תקוות בנוער היהודי בארצות-הברית, אלא שהציונות האמריקנית הייתה רחוקה מלראות בעלייה מרכיב מהותי של פעולתה. בשנת 1949, שבה נדרשה פעולת התיישבות רחבת ממדים, נמצאו בקיבוצי ההכשרה בכל יבשת אמריקה פחות מאלף חלוצים.¹³ במסגרת הנוער הישראלי (תנועות הנוער בעיר ובוגרי עליית הנוער), שהיווה את המאגר הגדול ביותר של גרעיני התיישבות, הייתה באותו זמן לשלוש התנועות הקיבוציות הגדולות גם ביתד עתודה מאורגנת של כ-3,000 מתיישבים בלבד.¹⁴ נוכח הצורך המידי לחזק קיבוצים שנפגעו קשה במלחמה ונוכח גל העזיבה הגדול שפקד את כל הקיבוצים, ובמיוחד את אלה שזה מקרוב קמו, יועד רק חלק מעתודה זו להקמת יישובים חדשים. היקף הנשירה מגרעיני ההכשרות לאחר הקמת המדינה פגע קשה בעתודת כוח האדם המרכזית שנתורה להתיישבות הקיבוצית. דרך ההגשמה החלוצית בהתיישבות החקלאית החלה לאבד את מרכזיותה עקב תהליך של שינוי ערכים בחברה הישראלית ופתיחת אפשרויות תעסוקה חדשות בפני הנוער כתחומי ההשכלה הגבוהה, השירות הציבורי, צבא הקבע, ועוד.

עד להקמת המדינה היה יתרון גדול לקיבוץ על המושב כמסגרת לקליטת העלייה. לפי דו"ח מחלקת הקליטה של הסוכנות באו ארצה בשנת 1946 18,197 נפש: 3,930 (יותר מ-20%) נקלטו בקיבוצים: 2,225 - במושבות ובמושבים (הסטטיסטיקה לא הבחינה ביניהם, אך מתוך ההשוואה עם דו"חות קודמים של מחלקת הקליטה ניתן ללמוד שחלק המושב היה זעיר); במסגרות עליית הנוער - 2,461 (רובם בקיבוצים); בבתי-עולים - 3,717; אצל קרובים - 3,449; כל השאר היו תיירים וחוזרים. הדו"ח ציין כי ניכרת ירידה באחוז העולים שנקלטו בקיבוץ.¹⁵ במועצת מפא"י שהתכנסה בתחילת 1948 התלוננו נציגי התנועות הקיבוציות על קיפוח הקיבוצים בהקצאת אמצעי הדיוור לעולים. לדעתם, היה זה הגורם המרכזי לירידת שיעור הנקלטים ביישוביהם. אך גיורא יוספטל (חבר קיבוץ בעצמו), מנהל מחלקת הקליטה בסוכנות, נימק זאת בשיעור הנמוך של העולים הנוטים לחיי קיבוץ. ויכות זה בין הקיבוצים למוסדות הקליטה יתעורר מחדש בתקופת העלייה ההמונית.

ערב הקמת המדינה גובשה תוכנית לקליטת 150 אלף עולים במשך שנתיים,¹⁶

12. נ' בן נר, 'לפעולתנו בגולה', תלמים, חוב' ג"ה (ניסן תש"ז); והשווה י' שפירא, 'בנתיב היסורים', שם.
13. משה קול, דברים, ועידת ההסתדרות החקלאית השביעית, תל-אביב 1949 [להלן: ועידת ההסתדרות החקלאית], עמ' 104.
14. ז' צור, הקיבוץ המאוחד בישובה של הארץ, ב, תל-אביב תשמ"ב, עמ' 341; חבר הקבוצות לקראת ועידתו הרביעית, עמ' 17; צ' בן שאול, 'על הגרעינים שלנו', ידיעות הקיבוץ הארצי השומר הצעיר [להלן: ידיעות], חוב' 1 (ינואר 1949); מועצת הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, שם, חוב' 4 (אוגוסט 1950).
15. דו"ח לקונגרס הציוני הכ"ג, עמ' 293.
16. לעיל, דו"ח לקונגרס הציוני הכ"ג.

לפיה יעברו כמחציתם, לאחר שהות של חודש בבית-עולים, למסגרות אחרות: 30,000 למוסדות עליית הנוער; 15,000 למשקי ההתיישבות העובדת ו-22,500 לקרובים. תוכנית זו ייעדה לקיבוץ תפקיד מרכזי בקליטת העלייה במדינת ישראל (שהרי יש להביא בחשבון גם את חלקו בקליטת נוער עולה).

עד הקמת המדינה ובחודשי העצמאות הראשונים היוו עולים יוצאי מזרח אירופה את עיקר הפונים לקיבוץ. חלק ניכר מתוכם היה בעל רקע של תנועת נוער חלוצית. קבוצה זו כמעט נעלמה לאחר עליית שארית הפליטה ארצה. מאז גמר מלחמת העולם החלו להגיע לקיבוץ גם יוצאי ארצות האסלם, ומאמצע 1949 הם הפכו לרוב בקרב העולים הפונים לקיבוץ.¹⁷ תמורה דומה התרחשה גם בקרב אוכלוסיית העולים שפנתה למושב. הסטטיסטיקה של התנועות הקיבוציות ציינה שיעור עזיבה של 40%-50 מבין העולים שפנו לקיבוץ בסוף תקופת המנדט ובשנה הראשונה של המדינה. הסיבות שניתנו לכך היו: חוסר הכשרה של העולים לחיי שותפות ולעבודה חקלאית; פער מנטאלי ותרבותי בין חברי הקיבוץ לעולים, שהחריף עם גידול שיעורם של יוצאי ארצות האסלאם. נשירה גדולה ליוותה גם את קבוצות עליית הנוער בקיבוצים. עלייתן של גלויות שלמות הפגישה את הנערים עם הוריהם ודחפה רבים מהם לשוב לחיק משפחותיהם, ולסייע להן להתמודד עם קשיי הקליטה בארץ החדשה.¹⁸

הקמת המדינה ומלחמת השחרור שינו את תנאי ההתיישבות הוותיקה מהקצה אל הקצה. שאלת הקרקע נפתרה הן ברמת התכנון הארצי והן ברמת התכנון הנקודתי. יישובים שסבלו ממצוקת קרקע השלימו את המכסה שנקבעה בתוכנית התיישבותם ואף הגדילו אותה. כשנותיה הראשונות של המדינה הוחכרו לקיבוצים רבים קרקעות נטושות בנגב הצפוני לשם גידולי פלחה. קבלת המלווה הראשון מארצות-הברית באמצע 1949 אפשרה לסוכנות היהודית להקצות תקציבי פיתוח גדולים ל-108 יישובים (84 קיבוצים, 18 מושבי עובדים ו-6 מושבים שיתופיים) שקמו לפני מלחמת השחרור וטרם התבססו, במגמה להביאם במהירות לקיום משקי עצמאי.¹⁹

הפיתות המהיר יצר מחסור בכוח העבודה במשקים הקיבוציים, שנפתר על ידי עובדים זמניים: גרעיני הכשרות וקבוצות של עליית נוער וכן פועלים שכירים. תופעת העבודה השכירה, שהחלה להשתרש בקיבוצים הוותיקים בסוף תקופת המנדט, הייתה עדיין מצומצמת בהיקפה, אך כבר נתפסה כאיום כבד על דמות החברה הקיבוצית. שאלת גודלם של היישובים עמדה בכל התנועות הקיבוציות במרכז סדר היום. הגידול נתפס כתנאי הכרחי להתפתחות חברתית ומשקית וכהוכחה לכושרו של

17. מ' זילברטל, 'תנועתנו בגולה', ידיעות, חוב' 8 (ינואר 1950); ב' מינקובסקי, 'בעיות העליה וקליטתן', מבפנים, כרך יד, חוב' ב'-ג' (ינואר 1950).

18. צ' קימברג, 'במחלקת העליה', ידיעות, חוב' 3 (יוני 1950); קול, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 105; הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז-תש"ט, עמ' 36, 94-95.

19. שם, עמ' 47-55; חבר הקבוצות לקראת ועידתו הרביעית, עמ' 11-13; דו"ח לוועידת תנועת המרשבים, עמ' 19-21; דו"ח לקונגרס הציוני הכ"ג, עמ' 340-341.

הקיבוץ להפוך דרך חיים להמוני יהודים.²⁰ גם במשק המושבי ניכרה תנופת התפתחות גדולה. בהבדל מהקיבוצים, כושר הקליטה בהם היה מותנה בהגדלת המספר המוקצב של יחידות משקיות בתוכנית ההתיישבות. הנהגת התנועה תבעה להגדיל את המכסה של 60 משקים משפחתיים ליישוב, שחושבה על יסוד תנאי ההתיישבות בימי המנדט, עד ל-100-150. למעלה ממחצית יישובי התנועה היו מועמדים ל'הרחבות', לעתים עד 30-40 משפחות. הגדלת מספר המשפחות במושב הבטיחה ייעול והוזלה של שירותי המשק ופיתוח של מוסדות החינוך והתרבות.²¹

הקמת המדינה סימנה מפנה דרסטי בדפוסי התפתחותם של זרמי ההתיישבות. בשנת 1948 הגיע מספרם של כלל היישובים החקלאיים בארץ (להוציא יישובים כפריים שאינם מתקיימים מחקלאות) ל-277, מתוכם 189 המשתייכים להתיישבות העובדת. סקטור זה כלל 55 מושבי עובדים (14,600 נפש) ו-134 קיבוצים (43,800 נפש).²² בשנת תש"ט נקלטו בהתיישבות החקלאית (יישובים המסונפים להסתדרות העובדים ולהסתדרויות אחרות: הפועלי-המזרחי, פועלי-אגודת-ישראל, העובד-הציוני, המעמד הבינוני והסתדרות העובדים הלאומית) 33,000 נפש, 13% מכלל כרבע מיליון העולים שהגיעו באותה שנה. ביישובים הוותיקים נקלטו 13,000, מתוכם 5,000 במסגרת עלית הנוער. ביישובים החדשים נקלטו 20,000, מתוכם 15,000 במושבי עולים. הקליטה ביישוב הוותיק הייתה רובה ככולה במשקי ההתיישבות העובדת; בתוך סקטור זה הייתה עדיפות ברורה לקיבוץ על המושב. כנגד זאת בהתיישבות החדשה היה יתרון מכריע למושב. תנועת המושבים כמעט הכפילה את גודלה בתוך פחות משנה: בסוף תש"ח מנו יישוביה 14,600 נפש, ובמרוצת תש"ט נקלטו 12,300 עולים חדשים ועוד 1,160 חיילים משוחררים.²³

התגבשות תפיסת ההתיישבות הממלכתית

בתחילת 1948 גובשה במוסדות המיישבים תוכנית-אב להתיישבות במדינת ישראל שבגבולות החלוקה. התוכנית דיברה על הקמת 178 יישובים בשלוש שנותיה

20. 'י רבינוביץ, 'שאלת בניין החברה הקיבוצית', מבפנים, כרך יד, חוב' ב'-ג' (ינואר 1950); ד' כן-נחום, 'לבעיות הגרעינים', ידיעות, חוב' 43 (אוגוסט 1948); הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז - תש"ט, עמ' 34-38.

21. ש' דיין, ועידת תנועת המושבים, אוקטובר 1949, אה"ע IV/307/671 [להלן: ועידת תנועת המושבים]; דו"ח לוועידת תנועת המושבים, עמ' 18.

22. דו"ח לקונגרס הציוני הכ"ג, עמ' 329-333; ו' צור, הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ, עמ' 368; דו"ח לוועידת תנועת המושבים, עמ' 8. ההסתדרות החקלאית ופעולותיה, תש"ה - תש"ט, דו"ח המרכז החקלאי לוועידה השביעית, תל-אביב 1949 [להלן: דו"ח לוועידת ההסתדרות החקלאית], עמ' 40-44.

23. מכוסס על: שנתון הממשלה תש"י, עמ' 221; דו"ח מחלקת ההתיישבות על מושבי העולים, 23.10.49, אצ"מ S 15/9603; דו"ח לוועידת תנועת המושבים, עמ' 8-10.

הראשונות של המדינה.²⁴ השיקול שהנחה את מצבני התוכנית היה פשוט לגמרי: אם בתש"ז ניתן היה להקים 30 יישובים חדשים, הרי בתנאי המדינה ניתן להכפיל מספר זה. חשיבותה ודחיפותה של ההתיישבות הלכו והתבלטו במהלך מלחמת השחרור עם התרחבות כיבושי צה"ל והתחזקות הלחץ הבינלאומי על ישראל לסגת מהשטחים שלא נכללו בתוכנית החלוקה ולקבל בחזרה את המוני הערבים שנטשו את בתיהם. בשלושת החודשים הראשונים של המדינה נוסדו 17 יישובים על קרקעות שהיו בעבר בבעלות הטמפלרים, ממשלת המנדט או כפריים ערבים; חלקן היו בבעלות יהודית שלא ניתן לממשה בשל תקנות הספר הלבן. הקרקע שנטשו הערבים, אשר עתידה להוות את בסיסה העיקרי של ההתיישבות בעידן המדינה, טרם הובאה בחשבון לצורכי התכנון החקלאי. ביולי 1948 הוצעה לראשונה תוכנית לייסוד כ־20 יישובים חדשים על אדמות שהיו שייכות קודם ברובן לערבים, בפרוזדור ירושלים, בסביבות לוד – רמלה ובגליל המערבי. כולם נועדו להיות בשלבם הראשון יישובי משלט, שחבריהם עוסקים בעיקר במשימות ביטחון. לראשונה הופיעה אז בעיה בלתי מוכרת מנסיון ההתיישבות בעבר – אי-התאמה בין היקף משימות ההתיישבות להיצע של כוח אדם המתאים לתפקיד זה.²⁵

מפנה של ממש לעבר עידן התיישבותי חדש החל להתרחש בסוף אוקטובר 1948, עם השלמת כיבוש הגליל, פרוזדור ירושלים והנגב הצפוני, והתגלות מלוא ממדיה של בריחת האוכלוסייה הערבית מהאזורים שבשליטת ישראל. בדיונים שהתקיימו בין נציגים מטעם המטה הכללי של הצבא, מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, המרכז החקלאי של ההסתדרות והקרן הקיימת הודגש הצורך בפעולת התיישבות נרחבת ומהירה באזורי ספר ובאזורי פנים מעוטי אוכלוסייה יהודית. על יסוד שיקולים צבאיים, כלכליים ומדיניים גובשה תוכנית להקמה מידית של 96 יישובים. נוכח אילוצי תקציב והיצע מוגבל של גופי התיישבות תנועתיים מאורגנים הוחלט על מסגרת מינימום של 50 נקודות: 45 של גרעיני הכשרות שבחלקם עדיין משרתים בצבא, ו'חמישה מקומות לישוב עולים בהדרכת מדריכים, בהתאם להצעה הנמצאת בעיבוד ובכירור'.²⁶ לראשונה נזכרה אז בהקשר תוכנית הצעה לקשור את פעולת ההתיישבות עם עולים נטולי הכשרה חקלאית ורעיונית, זיקה תנועתית ומסגרת חברתית מאורגנת. הצעה זו סימנה כיוון פתרון אפשרי לשאלת כוח האדם, שתפסה את מקומה של מגבלת הקרקע בשאלה המרכזית של ההתיישבות בעידן המדינה. אפילו במסגרת נסיונית ומצומצמת ביותר הייתה זו הצעה מהפכנית. הרצפלה,

24. י' ויץ, המועצה המ"ח של ההסתדרות החקלאית, פברואר 1949, אה"ע IV/307/110 [להלן: מועצת ההסתדרות החקלאית]; על פעולת ההתיישבות בתקופת הקמת המדינה, ראה: א' שירן, 'מדיניות ההתיישבות נוכח מלחמת העצמאות והקמת המדינה', עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1992.

25. ל' אשכול, הנהלת הסוכנות, 27.9.1948; א' הרצפלה, מרכז מפא"י, 9.8.1948; ש' רוון, מועצת הקיבוץ הארצי, ידיעות, חוב' 1 (ינואר 1949).

26. תזכיר לוועדת ההנהלות, 17.11.48, אצ"מ S 15/9448; א' הרצפלה, מרכז מפא"י, 30.11.1948; יומן בן-גוריון, 6.11.1948, אב"ג.

שהיה הדובר הראשי במפא"י בשאלות ההתיישבות, קבע בישיבת מרכז המפלגה בסוף 1948, כי כל התנועות יחד אינן יכולות להעמיד לפעולת ההתיישבות מידית יותר מ־35 גרעינים. הוא קבע כי מבחינת ההכשרה והגיבוש החברתי הם נופלים מגרעיני החלוצים בעבר, וכי העלאתם על הקרקע מותירה את מאגרי כוח האדם התנועתי, ערב תנופת ההתיישבות הגדולה ביותר בתולדות המפעל הציוני, ללא עתודה של ממש. הרצפלד האמין, כי את תוספת כוח האדם הדרוש ניתן לגייס מקרב יחידות הצבא והחיילים שישתחררו בגמר המלחמה. בהתייחסו לתרומתה האפשרית של העלייה ההמונית להרחבת ההתיישבות הוא דיבר על מילואים למשקים הקיימים. ההצעה להקים יישובי עולים כמסגרת לעצמם לא נזכרה אצלו כלל.²⁷ בתוך חודשים ספורים עתידה הצעה זו להתפתח לכלל תפיסה כוללת של התיישבות עולים.

את התגבשות תפיסת ההתיישבות החדשה של המדינה יש לראות כמפגש בין שתי התפתחויות עיקריות שהקשר ביניהן היה כללי בלבד: גיבוש רעיונות ההתיישבות הממלכתית של בן-גוריון ומאבקו להשלטתם במפלגתו ובמסד ההתיישבותי מכאן ונסיונות פעולה מבוקרים שנערכו על ידי מחלקת ההתיישבות של הסוכנות בהנהגתו של לוי אשכול מכאן.

תפיסת ההתיישבות הממלכתית של בן-גוריון

בן-גוריון הקדים בהרבה את האחרים בהבנת גודל התמורה המתבקשת בדרכי ההתיישבות וקליטת העלייה עם השגת העצמאות.²⁸ בשעה שחבריו עוד התלבטו בין דפוסי הפעולה שנקבעו במסורת העבר לבין האפשרויות והצרכים שהציבה המציאות החדשה, הוא כבר התווה דרכי פעולה חדשות והמפכניות. בן-גוריון ראה שני מאגרי כוח אדם גדולים לביצוע ההתיישבות: חיילי צה"ל ועולים חדשים.²⁹ הוא דחה את הטענה בדבר אי-ההתאמה של העולים לחיי כפר ועבודה חקלאית. שעת החירום הלאומית הורידה מחשיבות מניעיו הרעיוניים המפורשים של הפרט ומחומרת העקרונות שהנחו את ההתיישבות בתקופת היישוב:

עכשיו נביא יהודים כמות שהם ... לא נחזיק אותם במשתלות של החלוץ ... לא הגליל ולא הנגב יעמדו בידינו אם לא יתמלאו ביהודים תוך זמן קצר ... לא ניתן עוד תקציבים גדולים כי אינם בידינו. לא נבנה להם בתים כי לא נספיק. לא נוכל לקנות אינוונטר כי איננו. נכניס אותם לכפרים עזובים ולעיירות הרוסות, נביא לשם פרות אחדות, נשלח לשם מדריכים אחדים שילמדו אותם איך לגדל ירקות ... אנחנו מוכרחים לעשות עכשיו את ההתיישבות כמו שעשינו את המלחמה ... לקחת כל בחור שידע או לא ידע

27. א' הרצפלד, שם.

28. פגישת בן-גוריון עם נוער המושבים, 1.11.1947, אב"ג.

29. יומן בן-גוריון, 6.11.1948, אב"ג.

לשאת רובה ושלחנו לחזית ... לא גבדוק, אלא נשלח מקסימום אנשים לעבודת אדמה בכל הדרכים ובכל האפשרויות ... בלי כל אותן המצוות הרבות שקשרנו עם היצירה שלנו בקיבוץ ובקבוצה ... אין מצוה גדולה מזו של יהודי היושב על אדמתו ומעבד אותה. אם זאת נעשה די לנו עתה, השאר בוא יבוא.³⁰

התביעה מהעולים הייתה מעורה בתפיסתו את מדינת ישראל, שאינה רק כלי ומסגרת, אלא גם מגשימת חזון הדורות של העם היהודי. המדינה כבעלת מעמד רוחני ניחנה בסגולה לעורר את הזדהות הפרט היהודי עם הכלל הלאומי ומטרותיו. הקמתה כמו הסירה את הגבול בין ההכרחי לאפשרי: מה שעשו החלוצים מייסדי נהלל ודגניה לא נבצר גם מהעולים החדשים.³¹ בתפיסתו שימשה המדינה מקור השראה חלופי למסגרת התנועתית שהצמיחה דורות מתיישבים בעבר; לצורכי המדינה הייתה עדיפות על דפוסי גיוס וחינוך מקובלים של חלוצים ועל עקרונות התיישבות שנתקדשו במסורת ארוכה.

תפיסה זו בדבר בואה של שעת כושר היסטורית, המעלה כוחות גנוזים, ומאפשרת שיטות פעולה 'אי-רציונליות', הייתה נחלת רבים מבין מנהיגי המדינה, והיא הקלה עליהם לקבל הכרעות שאינן עומדות במבחן הביקורת השקולה ונסיון העבר. מובן שחמד ההיסטוריה נזקק אצל אישים ריאליסטים אלה לכוח הכפייה של המדינה לשם גילוי: 'את האלמנט הזה נביא אל החקלאות ברצונו או שלא ברצונו, בהכשרתו ואי הכשרתו ... ומשלא לשמה יבואו לשמה',³² קבע יוסף וייץ, מראשי פעולת ההתיישבות. המשמעות המעין-משיחית שיוחסה למדינה ולחץ צורכי השעה התירו לכפות על העולים את ההיענות למשימות לאומיות. היות רובם ככולם חסרי אמצעים כלכליים עצמיים ותלויים לגמרי באמצעי המדינה העניקה משנה תוקף לדרישה זו. הפנייה לטיפוס מתיישב חדש גררה אצל אישים אלה שינוי בתפיסת טיבה האנושי של החלוציות, מדרך חיים פרי בחירה והכרה ערכית היא הפכה למעשה הסתגלות למערכת אילוצים כפויה (הסוציולוג א' וינגרוד היטיב לבטא זאת בשם ספרו *Reluctant Pioneers* - חלוצים בעל כורחם).³³ לגישה זו היה גם היבט חברתי, שהתבטא בנכונות לשיעורי נשירה גבוהים ביותר בקרב המתיישבים. בן-גוריון קבע, כי 'חלק ייקלטו ויישארו, השאר יעזבו. אבל הזמן יקר - ויחיש הושבת עשרת אלפים יהודים בגליל'.³⁴ המון אנונימי תפס עתה את מקומו של חבר אנשים חלוצים. יישוב העולים היה כרוך גם בשינוי סטנדרטים תרבותיים מקובלים במסורת ההתיישבות

30. ד' בן-גוריון, מועצת תנועת המושבים ברמלה, פברואר 1949 אה"ע IV/307/675 [להלן: מועצת רמלה].

31. הנ"ל, פגישה עם חברים, 8.4.1949, אב"ג; הנ"ל, ועידת ההסתדרות, עמ' 319.

32. י' וייץ, מועצת רמלה; והשווה אשכול וספרינצק, שם; ש' דיין, מרכז מפא"י, 30.11.1948.

33. A. Weingrod, *Reluctant Pioneers: Village Development in Israel*, Ithaca, NY 1966

34. ד' בן-גוריון, יומן המלחמה, ג, 23.12.1948, עמ' 897.

הציונית. יוסף ויץ דיבר על מתיישב חדש - 'הרוצה להיות חקלאי... והוא אינו יודע מה זה טרקטור ... הוא בא מארצות שבהן היה רגיל לראות את האיכר הזעיר בעל מכשירי עבודה של ידים, ולכל היותר של פרד או חמור, דומה לאותו טיפוס משק ערבי המצוי בשפלה ובהר'.³⁵ הערכה זו עמדה ביסוד התכנון של 'כפרי עבודה' ו'כפרי מטעים', שסטו במידה רבה מדגם המשק המעורב המתקדם ועתיר ההון של מושב העובדים.

בן-גוריון הציע פתרון רדיקלי נוסף לשאלת כוח האדם המתיישב בעידן המדינה. בדיון שהתנהל במשרד הביטחון על אודות הדרכים לקליטת עשרות אלפי חיילים משוחררים במשק האזרחי, הוא הרהר באפשרות הסכתן של יחידות צבאיות לגוף מתיישב. הוא קבע כי

יש אולי להתפטר מהמושגים המקובלים שבמציאות שלנו נתרקנו מתוכן: שלום ומלחמה; התישבות חקלאית ועירונית ... האין לתכנן בניין הארץ ולבצע הבניין על ידי הצבא? היש לדאוג ליחיד או לכלל? או מוטב לבטל האנטיזה בין שני אלה. האם אי אפשר על ידי תכנון צבאי להרכיב גדודים למלחמה ובניין?³⁶

הניצחון הכביר במלחמה גילה לו את סגולת הצבא הישראלי לעורר בלב חייליו הודהות ללא תנאי עם מטרות לאומיות עליונות. הוא הסיק מכך שגם התיישבות, שאינה אלא כיבוש הארץ בדרכי שלום, ניתנת לביצוע במסגרות צבאיות בלי שתקופה המוטיבציה הפנימית ההכרחית לה. רעיון הצבא המתיישב נידון במסגרות מצומצמות, ולא הועלה לדיון ציבורי פומבי. בכינוס מרכז מפא"י בסוף 1948 התייחס אשכול להצעה זו כלרעיון שטרם גובש: 'אנו יודעים שצבא והתישבות הם תרתי דסתרי, אבל אולי יש איזה שביל ביניים'.³⁷

עד אמצע שנות החמישים לא נשלחו עולים חדשים להתיישבות חקלאית מיד עם הגיעם ארצה; גיוסם נעשה בדרכי הסברה ושכנוע. ההצעה להסב יחידות צבא ליחידות מתיישבים לא נוסתה. באמצע 1949 כבר נסוג בן-גוריון מרעיון הצבא המתיישב והחל לפתח במקומו את הקונצפציה של צה"ל כמסגרת חינוכית המכשירה את הנערים ילידי הארץ ואת העולים החדשים למילוי משימות התיישבות. בחוק שירות הביטחון שנידון ב-1949 נקבע, כי שנת השירות הראשונה של החייל (להוציא אלה המשרתים בחילות היס האוויר המקצועיים) תוקרש, לאחר טירונות קצרה, להכשרה חקלאית.³⁸ מסגרת הכשרה זו, המשלבת עבודה, לימודים והדרכה חברתית, נועדה למסד את מורשת תנועת העבודה כתשתית הערכית והתרבותית המשותפת של החברה

35. " ויץ, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 64.

36. יומן בן-גוריון, 26.11.1949, אב"ג.

37. ל' אשכול, מרכז מפא"י, 30.11.1948, אב"ג; והשווה הרצפלד, שם; " חזן (ביקורת נוקבת על ההצעה), ועידת ההסתדרות, עמ' 181.

38. נוסח החוק הסופי, שנתון הממשלה תשי"א, עמ' 235.

הישראלית. ההתיישבות החקלאית, בחינת מיצויה השלם של מורשת זו, נועדה לעמוד באמצעות צה"ל כאתגר הגדול של הדור הצעיר במדינה.³⁹

תוק שירות הביטחון סיפק מסגרת הגשמה ממלכתית לתפיסה שרווחת או בין ראשי המדינה ותנועות ההתיישבות שראתה את הצבא כמאגר המבטיח ביותר של מתיישבים פוטנציאליים. שורשי תפיסה זו נעוצים בארגונים שהתלכדו ביחידות הצבא הבריטי והנוטרים במלחמת העולם השנייה ובהכשרות המגויסות של הפלמ"ח. העמידה נוכח שתורם הקרוב של עשרות אלפי חיילים העתידים להצטרף לשוק עבודה שאינו מציע שפע תעסוקות, וההעדפה שניתנה לפיתוח המשק החקלאי בהקצאת משאבי המדינה, חיזקו את האמונה בכוח המשיכה של ההתיישבות כלפי החיילים המשתחררים.⁴⁰

בחודשי המלחמה האחרונים התנהלה בצבא פעולת הסברה אינטנסיבית של שליחי תנועות ההתיישבות.⁴¹ ביחידות רבות הוקמו ביוזמה עצמית של החיילים ארגונים להתיישבות חקלאית.⁴² 'האגף ליישוב החיילים ושיקומם' במשרד הביטחון עסק הן במתן תמריצים כלכליים לחיילים הפונים לחקלאות והן בארגון גרעיני ההתיישבות. במארס 1949 נמצאו 4,000 חיילים מועמדים להתיישבות (מלבד 2,000 חיילי נח"ל), רובם מאורגנים ב־52 ארגונים ומיעוטם מבקשים להצטרף כבודדים ליישובים חקלאיים ותיקים. קיום גרעיני חיילים, ללא רקע של תנועת נוער, רובם ככולם מבקשים להתיישב במסגרת של מושב או מושב שיתופי, כמו העיד על הפונטציאל הגבוה של מאגר מתיישבים זה.⁴³ בפועל היו תוצאות התעוררות זו דלות: מרבית הגרעינים התפוררו עוד לפני הגיעם להתיישבות. מעבר לגורמים ארגוניים, הנעוצים בעיקר באופן הטיפול של הצבא בארגונים אלה, נגלתה גם כאן החולשה הבסיסית של כוח אדם מחוסר הכשרה רעיונית וחברתית בביצוע ההתיישבות. עד תחילת 1950 הוקמו כ־16 יישובים על ידי גרעיני חיילים; כולם מושבים, המשתייכים ברובם לתנועות המושבים. במסגרת הצבא נותר הנח"ל כחיל היחיד שבו השתלבה ההכשרה להתיישבות בסדר היום הצבאי.

יישוב עולים בכפרים גטושים – יוזמת התיישבות של לוי אשכול

במקביל לפתרונות ההרואיים של בן־גוריון בחנו לוי אשכול וחבר עוזריו במחלקה להתיישבות של הסוכנות באופן אמפירי דרכים שונות ליישוב הארץ ולפיתוח המשק

39. ד' בן־גוריון, דברי הכנסת, II, ישיבה ס"ח, 15.8.1949; ח' בן־אשר, שם, ישיבה ע"ב, 29.8.1949.

40. א' הרצפלה, מועצת רמלה; ב"צ ישראלי, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 99–102.

41. יומן בן־גוריון, 9.1.1949, 21.3.1949, אב"ג; על נסיון הסיפוח של גרעיני התיישבות במסגרת הצבא, ראה: א' שירן (לעיל, הערה 24), חלק ד.

42. ראה, לדוגמה: גרעין חיילים בן־עמי, גרעין אוויראים להתיישבות בישראל, ארגון גן גבעתי, אצ"צ, מיכל 252, תיק 9629.

43. שנתון הממשלה תשי"י, עמ' 62; יומן בן־גוריון, 21.3.1949, אב"ג; דו"ח לוועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 48–49.

החקלאי. הצורך לעבד במהירות שטחים נרחבים עורר אותם להרהר באפשרות הקמתן של חוות גדולות המנוהלות על ידי מומחים, שבהן יעבדו העולים כשכירים וירכשו ניסיון חקלאי. הדוחף העיקרי לדרך זו היה יוג'ין בלאק, מומחה כלכלי אמריקני ששימש יועץ לממשלת ישראל. הוא בחן את שאלות הפיתוח של החקלאות הישראלית לא מזווית הראייה של קליטת עולים חסרי הכשרה, אלא מזווית ראייה כלכלית. לדעתו, המשק החקלאי הזעיר במתכונת המושבות לא היה יכול להגיע לרווחיות. היו שהציעו להפקיד את משימת ההקמה וההפעלה של החוות החקלאיות בידי סולל-בונה. ההצעה בכללה לא זכתה לדיון מקיף במוסדות ההתיישבות; היא הייתה מנוגדת למסורת ציונית ארוכה, שתפסה את החקלאות לא רק כמונחי כדאיות כלכלית, אלא גם כדרך חיים ליחיד ולציבור. בהערכה שלאחר מעשה קבע אשכול:

חשבנו איך להקנות את עניין ההתיישבות החקלאית מתוך גישה נפשית, מתוך רצון להיצמד לאמא אדמה ... הרי במאות טרקטורים אפשר לגמא את כל האדמה; תעסוקה וחיים בצורה זו יספקו רק למעטים. והרי לפנינו בעיית העסקת והעשרת עושר רוחני לרבבות ולמאות אלפים.⁴⁴

ממרחק כמה שנים תיאר אשכול את הרחיפה להתחלת התיישבות העולים כעניין כמעט מקרי, שהתרחש אגב ביקורו בכפר ערבי נטוש בקרבת רמלה. גילוי כפר שבתיו כמעט לא נפגעו, וסביבו שדות ומטעים עזובים שניתן לשקמם, עורר אותו להכיר בקיומה של תשתית מוכנה של התיישבות, שניתן לנצל אותה לצורך קליטת העולים. האפשרות המידית לספק דיור ופרנסה לעולים בהוצאות נמוכות יחסית, ובלי לכבול בכך את ידיהם של מעצבי התוכנית הכוללת לפיתוח המשק החקלאי במדינה, עוררה אותו לקשור בין שני גורמים שנראו עד אז מנותקים זה מזה: המוני עולים מובטלים הסמוכים על שולחן הסוכנות במחנות והאינטרס הלאומי העליון של יישוב שממות הארץ.⁴⁵

הנהלת הסוכנות ומשרדי הממשלה לא לקחו כמעט שום חלק בגיבוש ההצעה ובתכנון הראשוני של קליטת העולים בהתיישבות. הייתה זו יוזמה של אשכול, שגובשה במחלקה להתיישבות ונכפתה על הממסד ההתיישבותי של המדינה.⁴⁶ בגישתו הריאליסטית הכיר אשכול, כי הצבא אינו מתאים לעסוק בחקלאות כדרך חיים, כי אפשרויות הקליטה ביישובים החקלאיים הקיימים הן מוגבלות, ואילו מאגר כוח האדם ההתיישבותי המוכר מהעבר כמעט גדלה. בתנאים אלה נראו לו העולים, על אף כל חסרונותיהם, כעתודה הממשית הגדולה לפעולת ההתיישבות. בנובמבר 1948 הציע אשכול לראשונה בהנהלת הסוכנות ובמרכז מפא"י תוכנית כללית לקליטת העולים בחקלאות. תוכניתו דיברה על שתי מסגרות: א. מחנות מעבר בתוך גושי ההתיישבות העובדת הוותיקה, שבהם יוכשרו העולים

44. ל' אשכול, ועידת תנועת המושבים.

45. ל' אשכול, 'ראשית מעשה', ברית אדמה, תל-אביב 1969, עמ' 88-89.

46. י' ברגינסקי, הנהלת הסוכנות, 4.4.1949.

לחיי כפר ולעבודה חקלאית. בכל מחנה יתגוררו 50 משפחות עולים, שיתקיימו מעבודות חוץ וממשק־עזר קטן. היישובים הוותיקים נקראו להעסיק את העולים כפועלים שכירים ולספק מדריכים שיכשירום להתיישבות קבע. ב. התיישבות קבע של עולים בהדרכת מתיישבים ותיקים בכפרים ערבים נטושים. אשכול האמין כי בתוך שנה ניתן יהיה לגבש בשתי המסגרות גרעינים של מועמדים שבחרו בחקלאות כדרך חיים והוכיחו את יכולתם לעמוד בדרישותיה. תוכנית זו הייתה מוגבלת ונסיונית בעיקרה: 20 מחנות מעבר ו־20 היאחזויות בכפרים נטושים; בסך־הכל 2,000 משפחות.⁴⁷

תכנון דרכי ההתיישבות של העולים באותה תקופה הודרך על ידי צרכים מידיים ולא לווה בחשיבה חברתית וארגונית שיטתית באשר להתאמת מבנה היישוב לטיפוס המתיישב החדש ולאפשרויותיה של המסגרת הממלכתית. דחייתה של שיטת המשק האדמיניסטרטיבי, שהציעו המומחים הזרים, עדיין הותירה מרחב גדול של דפוסיים חברתיים בין שותפות כוללת, כדרך הקיבוץ, לבין המשק החקלאי הפרטי, כדרך המושבה. בפועל נלקחו בחשבון שתי אפשרויות בלבד: דרך הקיבוץ מכאן ודרך המושב, המבוסס על קואופרציה מקיפה של תאים משפחתיים, מכאן. התיישבות פרטית נטולת מוסדות משקיים משותפים ומסגרות מחייבות של עזרה הדדית הייתה מחוץ לקונסנווס של המפעל הציוני זה עשרות בשנים. אימוצה היה עשוי לקרב את בני העלייה ההמונית לחיי כפר ועבודה חקלאית, אך הוא סתר את כל מסורת ההתיישבות של תנועת העבודה. העולים עצמם לא נשאלו כלל על טיב המסגרת החברתית הרצויה להם.

קברניטי ההתיישבות ראו את יתרון המושב על הקיבוץ לגבי מתיישבים אלה כמעט כמובן מאליו. קליטה בקיבוץ חייבה את העולים למהפכה כוללת, ואילו המושב היה קרוב לדרך חייהם הקודמת מצד ההתבססות על התא המשפחתי ומצד התפיסה המאוזנת יותר (מזו שבקיבוץ) של רצון הכלל ורצונות הפרטים.⁴⁸ יש לזכור שהעדפת המושב סיפקה מצפן כללי בלבד לניהול התיישבות העולים; בתקופה הראשונה חייבו כל דרך פעולה שתאפשר להחזיק את המתיישבים במשק חקלאי.

המסגרת ההתחלתית של התיישבות העולים הייתה רחוקה מאוד מללמד על העתיד הצפוי לדרך פעולה זו. בישיבת הנהלת המחלקה להתיישבות בינואר 1949 נמנעו במכוון מהגדרת העולים כמתיישבים: "אמר למתיישבים שהם נמצאים במקומותיהם בתחילה לשם הכשרה לקראת התיישבות ודואגים להם בתקופה ראשונה לפיתוח משק עזר. רק כעבור שנה יוחלט סופית מי מהם המתאימים להתיישבות ואז יקבעו התנאים והשטח להתיישבותם".⁴⁹ מעמד זה התבטא גם במסגרת המוסדית והתקציבית. הוחלט כי

47. ועדת הנהלות, נובמבר 1948, לעיל, הערה 44; ל' אשכול, הנהלת הסוכנות, 22.11.1948 הנ"ל, מרכז מפא"י, 30.11.1948, אב"ג.

48. D. Weintraub, M. Lissak, Y. Azmon, *Moshava, Kibbutz and Moshav*, Ithaca, NY 1969

49. סיכום הדיונים של הנהלת המחלקה להתיישבות [להלן: דיוני מח"ת] 11.1.1949, ארכיון יד-אשכול.

את שיפוץ הבתים ואספקת מי השתייה בכפרים הנטושים תממן מחלקת הקליטה בסוכנות, את עבודת החוץ יספקו לשכת העבודה והקק"ל, ואילו המימון להקמת משק־העזר יבוא מתקציב המחלקה להתיישבות. הקמת משק־עזר בערים ערביות שננטשו ובשכונות עולים חדשות נעשתה אף היא באותה מסגרת. עברו שלושה חודשים בלבד, ומה שהתחיל כניסיון צנוע כבר נתפס כפעולה רחבת היקף. המפגש עם עולים המגלים נכונות להתמיד בהיי כפר והכרת הצורך הלאומי הדוחק בהרחבת ההתיישבות סילקו את החששות שליוו את התחלת הפעולה. המחלקה להתיישבות החליטה לפרוש חסות מלאה על קליטת העולים בחקלאות.⁵⁰

דפוסיו המשקיים והחברתיים הספציפיים של יישוב העולים לא נקבעו; עצם העברת העולים מהמחנות לכפר והעמדתם במבחן היומיומי של העבודה החקלאית היו קודמות לשאלת הארגון. מסגרות אלה, של מתנות המעבר ושל הכפרים הנטושים, נועדו לענות על שתי תביעות סותרות: הכשרת העולה לעבודה חקלאית מכאן והתחלה מיידית של פעולת התיישבות מכאן. שיטת ההכשרה של גרעיני ההתיישבות ביישובים הוותיקים לא התאימה לעולים, רובם בעלי משפחות, חסרי כל ניסיון חקלאי ומוכנות לחיי קיבוץ או מושב. הצורך בפתרון מידי לשאלות השיכון והפרנסה של העולה ומשפחתו חייבו לעשות את ההתיישבות עצמה למקום ההכשרה. הפיקוח וההדרכה בידי המתיישבים הוותיקים הבטיחו תקופת ניסיון ומבחן, שרק בסופה יקבלו העולים את האחריות המלאה לקיום יישוביהם.

נוכח הקושי של תנועות ההתיישבות הוותיקות לעכל את המתיישב החדש ואת שינוי הערכים הנדרש בדרכי הפעולה (על כך ראה בהמשך), נערכה המחלקה להתיישבות של הסוכנות לקליטת העולים בכוחות עצמה, ובמקביל הופעל לחץ כבד על המרכז החקלאי, על הנהגות תנועות ההתיישבות ועל פרטים בתוכן להירתם למילוי המשימה. במועצת ההסתדרות החקלאית קבע אשכול כי

העבודה בין כך תעשה, כי אין כוח אשר יעמוד נגד זה אם היהודים ירצו ללכת לחקלאות ... יתכן ויתברר שלא יוכלו ... אבל רצוננו צריך להיות מכוון לפתיחת כל מכמני הקודש בפניהם ... ואם לא יוכלו לקחת - לא יקח.⁵¹

העלאת התיישבות העולים מניסיון מבוקר לפעולה רחבת היקף קשורה ללא הפרד לאישיותו ולמעמדו של לוי אשכול בממסד הממלכתי של ראשית ימי המדינה. בן־גוריון קבע בתחילת 1951 כי

בשטח אחד העזנו לסטות מן המסגרת הנוקשה ולפרוץ נתיבות חדשים ההולמים תקופת המדינה וקיבוץ הגלויות - והוקם המפעל האדיר והחשוב ביותר לאחר הקמת המדינה ונצחונות צבא הגנה לישראל. כוונתי

50. דיוני מח"ת, 4.3.1949.

51. ל' אשכול, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 196-197.

לתנופה הנועות והמהפכנית של אשכול בהקמת ישובי העולים, שלא כמקובל וכנהוג אצלנו במשך עשרות שנים.⁵²

אשכול יזם מפעל זה, הנהיג אותו ועמד בראש המגינים עליו בפני מקטרגים, שרבים מהם היו חבריו למפלגה ולדרך חיים עשרות שנים. מעמדו המרכזי במוקדי ההכרעה בשאלות המשק הישראלי - חבר הנהלת הסוכנות היהודית וראש המחלקה להתיישבות בה במשך קרוב לעשור, גזבר הסוכנות בשנים 1950-1952, שר החקלאות והפיתוח מאוקטובר 1951 ושר האוצר מיוני 1952 - אפשר לו לדחוף את התיישבות העולים למרכז ההתרחשות של מדינת ישראל.

תפקיד תנועות ההתיישבות בקליטת העולים

חסות ההתיישבות העובדת הוותיקה הייתה מרכיב מרכזי בכל התפיסה והתכנון של קליטת העלייה במשק החקלאי. ניתנו לכך כמה טעמים:

א. ההיחלצות להשרשת העולים בקרקע נראתה כמעט מובנת מאליה על רקע המסורת של ההתיישבות העובדת והשיגיה הגדולים בחינוך חלוצים ממשיכי דרכה בארץ ובגולה. מילוי תפקיד מרכזי בקליטת העלייה במשק החקלאי נראה כחוליה נוספת בהיסטוריה של ההתיישבות העובדת.

ב. יישוב העולים בשיטה אדמיניסטרטיבית לא נראה מתאים להכשרתם להתיישבות כדרך חיים חדשה. חסות תנועתית באה להגשים את הציפיות הרדיקליות שנתלו בקליטת העולים, קרי שילובם במסגרת חברתית ותרבותית המהווה אלטרנטיבה כוללת למסגרת חייהם בעבר. המושב או הקיבוץ יכלו לספק לעולים מסגרת חיים מקיפה ומגובשת הקשורה באופן אורגני למציאות הציונית והישראלית.

ג. חסות תנועתית נועדה להבטיח את שילובם המלא של יישובי העולים במערכת הארגונית והכלכלית של ההסתדרות ומשק הפועלים. שיקול זה היה ארוג במדיניותה החברתית הכוללת של מפא"י, שדיברה על משק מעורב המורכב משלושה סקטורים: ממלכתי, קואופרטיבי-פועלי לדורותיו השונות ופרטי. הבטחת מעמדה הדומיננטי של ההסתדרות בסקטור החקלאי של המשק הלאומי נראתה כהישג רב משמעות במערכה על דמותה החברתית של מדינת ישראל.⁵³

ד. התחזית של התיישבות עולים גדולה המשולכת במשק הפועלים היוותה גורם רב חשיבות בפרשנות הסוציאליסטית שנתנו ראשי המדינה לדרכי פעולתם. בן-גוריון קבע בתחילת 1949, כי 'אנחנו עומדים על סף הקמת מדינה סוציאליסטית'.⁵⁴ הוא לא

52. מכתב בן-גוריון לזיאמה ארן, 6.1.1951, אב"ג; ד' גלעדי, 'לוי אשכול - קברניט ההתיישבות ההמונית', מכון גולדה מאיר, נייר דיון מס' 71, ספטמבר 1993.

53. פ' לבון (לוביאניק), 'תפקידי המפלגה ועתיד ההסתדרות', מולד כרך ג, חוב' 10 (ינואר 1949); הנ"ל, ועידת ההסתדרות, עמ' 28-29.

54. בן-גוריון בכינוס ועדי פועלים, 12.2.1949; והשווה הנ"ל בכינוס פועלים 4.2.1949; הנ"ל, ועידת ההסתדרות, עמ' 5.

הציע פרוגרמה חברתית סדורה; הסוציאליזם התחייב אצלו מהתלכדות כמה גורמים היסטוריים בהקמתה של המדינה: שלטון הפועלים, קיבוץ גלויות, פרודוקטיביזציה של המוני יהודים בארצם כתנאי הכרחי לקליטתם הכלכלית ולקיום מדיני עצמאי. דפוס הפרודוקטיביזציה המובהק ביותר היה, לדעתו, הפיכת העולים למתיישבים חקלאיים. כחצי שנה אחרי העברת ראשונה חובתית באשר לסיכוייה של דרך קליטה זו, דיבר אשכול על: 'מהפכה אגררית בכיוון סוציאליסטי אשר מפא"י רוצה בה ותבצע אותה ... אם יהיו בארץ ב-6-5 השנים הבאות 2 מליון יהודים, עלינו להגיע ל-400-500 אלף נפש בחקלאות ... אני מאמין ביכולתנו לנצל את ההזדמנות ההסטורית הזו ולהגיע בדרך הארוכה של מהפכה בשלום למדינה שמשקה משק פועלים "סוציאליסטי"'.⁵⁵

מחנה הימין שלל את ההעדפה הממשלתית של משק העובדים על המשק הפרטי בסקטור החקלאי של המדינה. תפקיד ההון הציבורי, לדעת דובריו, היה ליצור תשתית ומפעלים ציבוריים ולא לשמש מכשיר לסוציאליזציה של המשק.⁵⁶ קברניטי המדינה העדיפו את המשק הממלכתי וההסתדרותי לא רק מבחינה סוציאליסטית, אלא גם מבחינת צורכי התכנון הלאומי הכולל. תכנון כזה נראה הכרחי להשגת יעדים כמו פיזור אוכלוסין ושינוי המבנה התעסוקתי של העולים. הם הכירו בחשיבות ההון הפרטי, אך נטו לסייג אותו לעיר ולמשק התעשייתי.

ה. בן-גוריון הכליל את הדרישות שהופנו להתיישבות העובדת במושגי הממלכתיות.⁵⁷ למדינה, בהבדל מההסתדרות הציונית והסתדרות העובדים ששימשו ככלי ההגשמה המרכזיים של התנועה הציונית, הייתה בעיניו משמעות כוללת, הן מצד ביטוי תוכנה של התקומה היהודית והן מצד הסמכות והעוצמה. הפער העצום שנגלה בין היקף העלייה וההתיישבות בעשרות שנות היישוב להיקפן בשנה הראשונה של העצמאות שימש לו הוכחה למשמעות ההיסטורית הכבירה של הקמת המדינה. השגת העצמאות העלתה, לדעתו, למישור חדש את היחסים בין הכלל הלאומי למחנה חלוציו:

חברינו בהתיישבות העובדת ... חייבים עכשיו בשינוי ערכים קטן, עד כאן היו כל העולים רק בבחינת רזרבה לדגניה ומשמר העמק ועין חרוד ונהלל ... כרגע יש להפוך את הקערה על פיה. המשקים הקיימים חייבים לראות את עצמם כמשמשים את העליה ואת העם היהודי ... לא יתכן שהומות סין

55. ל' אשכול, 'בדרך למשק פועלים סוציאליסטי', הרצאה בוועידת מפא"י, מאי 1949, פרוטוקול הוועידה, אב"ג.

56. י' ספיר, דברי הכנסת, I, ישיבה ט', 9.3.1949.

57. על תפיסת בן-גוריון את מערכת היחסים בין המדינה לבין תנועות ההתיישבות ראה פגישת חברים עם בן-גוריון, 8.4.1949, אב"ג; נאומיו בוועידת חברי הקבוצות, 16.9.1949, שם; כינוס מפא"י בכפר גלעדי, 2.9.1949, שם; כינוס אזורי של מפא"י בעין-חרוד, 7.4.1950, שם; כינוס בקריית-חיים, 27.5.1950, שם; על התפיסה הממלכתית של בן-גוריון: י' נאי, 'התפיסה הממלכתית של בן-גוריון', קתדרה, 45 (תשרי תשמ"ח); י' קולת, 'הדמות והגורולה', אבות ומייסדים, תל-אביב תשל"ו, עמ' 58-62; הנ"ל, 'ידו בן גוריון ודורו', סקירה חודשית, 1 (1987).

שהוקמו בתוך ההתיישבות יהיו למכשול לעצם ההתיישבות. די לנו אם בשנים הקרובות נקיים את המצוה הפשוטה, האלמנטרית, של העלאת רבבות יהודים על אדמת ארץ ישראל בכל צורת התיישבות שהיא; ומותר לבן הקיבוץ המאוחד ולבן חבר הקבוצות ולבן המושב ... ללכת יחד ולהעלות את היהודים האלה על אדמת הארץ ולעבדה. אם לא – תיפסח עליהם ההסטוריה, הם יהפכו לכת קסנה ועקרה.⁵⁸

לדעת בן-גוריון, הקמת המדינה הציבה את תנועות ההתיישבות בפני הכרעה היסטורית גורלית: לסגל עצמן ללא תנאי לצורכי קליטת העלייה ההמונית או להמשיך לדבוק בשיטות פעולה מסורתיות. הדרך האחת תדחק אותן לשולי ההיסטוריה היהודית ותוריד אותן לדרגת קיום אינטרסנטי ומוגבל; הדרך השנייה תחלץ את ההתיישבות העובדת ממעמד של מיעוט חלוצי אליטיסטי ותציג אותה כמסד החברה הישראלית החדשה.

בשנות העצמאות הראשונות השתעשע בן-גוריון באפשרות של שידוד מערכות כללי בתנועות הפועלים, שיבטיח את ההופעה של נושא ציבורי חדש המתאים להרמת משא המדינה. תפקיד זה הוא ייעד למפלגה שאינה רק כלי שלטון מדיני, אלא גם מסגרת להזדהות מוחלטת של הפרטים עם הכלל ומטרותיו. במבנה של מפא"י הראויה נועד לתנועה החלוצית מעמד של אוואנגארד הממלא תפקידי הנהגה ועומד בחזית ההתמודדות הממשית עם אתגרי קליטת העלייה, ההתיישבות והביטחון. את התגלמותה המובהקת של התנועה החלוצית הוא ראה בקיבוץ, המושב נזכר רק בשורה השנייה.⁵⁹

תביעת בן-גוריון התנגשה עם המציאות הפוליטית והארגונית הקרועה של ההתיישבות הקיבוצית. הקיבוץ הארצי של השומר-הצעיר והרוב בקיבוץ המאוחד הזדהו פוליטית עם מפ"ם, שנמצאה מאז תחילת 1949 באופוזיציה לממשלת מפא"י. הדיונים שהתקיימו בצמרת מפא"י, בהשתתפות מנהיגי חבר-הקבוצות והמיעוט המפא"יי בקיבוץ המאוחד, הוליכו בתנאים אלה לא לבניין מפלגה חלוצית, אלא לפילוג נוסף בתנועה הקיבוצית ולהקמת איחוד הקבוצות והקיבוצים.

ההיערכות הבסיסית של תנועות התיישבות מכאן ומפלגה פוליטית מכאן נותרה בעינה, אך העמדה העקרונית של בן-גוריון באשר למחויבותן של תנועות ההתיישבות בעידן המדינה לא השתנתה. הוא דרש מהן להתגבר על פילוגיהן ההיסטוריים ולהיחלץ במשותף להשרשת העולים בקרקע, תוך נכונות לנסיגה מעקרונות חברתיים ודפוסי ארגון שאינם עולים בקנה אחד עם צורכי קליטת העלייה. באופן מעשי הוא דיבר על פתיחת המשקים הוותיקים לקליטת העולים כפועלים שכירים, גמישות בעיצוב המבנה החברתי והכלכלי של יישובי העולים והתגייסות גדולה של הוותיקים להדרכת החדשים.

58. בן-גוריון, מועצת מפא"י, 12.1.1949, אב"ג.

59. פגישת תנרים עם בן-גוריון, הערה 57, לעיל; י' גורני, 'הזינוק האוטופי במחשבתו החברתית של בן-גוריון', מכפנים, כרך מט, חוב' 4 (ינואר 1988), עמ' 263-265.

תביעת בן-גוריון הופנתה לשני זרמי ההתיישבות הגדולים, למרות שכבר משלב מוקדם היה מוסכם כי למושב יש יתרון על הקיבוץ מבחינת קליטת העלייה ההמונית. קואופרציה של משקים משפחתיים נראתה קרובה יותר להרגליו ולערכיו של העולה החדש מאשר שותפות חיים כוללת של פרטים. אם למושב היה יתרון כצורת התיישבות הקבע של העולים, הרי לקיבוץ היה יתרון באפשרויות הקליטה המיידיות שיכול להציע.⁶⁰ המשק הקיבוצי היה בעל כושר ייצור גבוה מזה של המשק המושבי, ובשל מכנהו השיתופי גם נוח יותר לפיתוח מהיר ולהרחבת היצע התעסוקה. העסקת העולים כשכירים במשק הקיבוצי נועדה לחלץ אותם מתנאי אבטלה מנוונים במחנות ולהכשירם לחיי התיישבות, לא לשרת אינטרס כלכלי צר של הקיבוץ או לקבוע לו דמות חברתית חדשה. היה בה גם כדי לתרום להגברת קצב גידולו של המשק הקיבוצי, שנקלע בין אפשרויות פיתוח גדולות לבין מחסור חמור בעובדים, ובכך גם לשרת אינטרס לאומי חיוני של הרחבת הייצור החקלאי. היענות הקיבוץ למשימת הקליטה הייתה אמורה לאפשר לו להשפיע על העולים כמתיישבים לעתיד, ולהבטיח לו גב תמיכה ממלכתי בקידום מטרותיו ותפקיד מרכזי בעיצוב החברה הישראלית.

מי יישב את הארץ? – המאבק על דרכי ההתיישבות של המדינה

בתחילת 1949 החלה מלאכת ההכנה של תוכנית-האב לפיתוח המשק החקלאי במדינה. התוכנית, שעברה כמה שינויים במהלך גיבושה, התבססה על תחזית לגידול האוכלוסייה הכללית עד לשני מיליון נפש בשנים 1953–1949 ועל הצורך לבסס את הקיום של כרבע מתוכם על החקלאות (בתחילה דובר על 20%, באמצע 1949 על 25%, ובגירסה הסופית של 1950 על 26%). לשם השגת יעד זה היה צורך בתוספת של 60 אלף משפחות על אלה הנמצאות כבר במשק החקלאי: 10,000 כהשלמה והרחבה ליישובי עובדים קיימים; 5,000 שיקימו משקי-עזר במושבות ובערים הערביות הנטושות; 35,000 ב-500 יישובים חדשים ועוד 10,000 משפחות שיתקיימו ממתן שירותים לאוכלוסייה החקלאית. תכנון ההתיישבות החדשה התבסס על שטח של כ-3.5 מיליון דונם בכל חלקי הארץ, להוציא הנגב הדרומי, שבו היה צורך בפעולת הכנה ממושכת. 2 מיליון דונם מקרקעות אלה, שנמצאו בעמקים ובשפלה ועובדו בעבר בידי כפריים ערבים, נחשבו לנכס החקלאי היקר ביותר.

על בסיס הניסיון ההתיישבותי בשנה הראשונה של המדינה הוצעו מעצבי התוכנית להבחין בין שלוש קבוצות מתיישבים: עולים חדשים, חיילים משוחררים חסרי רקע תנועתי וגרעינים של כוגרי תנועות הנוער. לשתי הקבוצות האחרונות ניתנה עדיפות, אך הניסיון הוכיח, כי בכוחן לספק רק חלק קטן מכוח האדם הדרוש. התוכנית דיברה על 45,000 יחידות משק של עולים חדשים, 10,000 של נוער חלוצי ו-5,000 של חיילים משוחררים. המתכננים נתנו קדימה ליישוב חלקה הצפוני של

60. בן-גוריון, מועצת רמלה; והשווה אשכול, שם.

המדינה, שכן תנאי הקרקע וההשקיה הקיימים בו מאפשרים לפתח משק חקלאי במהירות רבה יותר ובמחיר נמוך מאשר בנגב הצפוני.⁶¹

היו שהציעו להבחין בין אזורי התיישבות בשים לב לתנאים הטבעיים והבטחוניים ולהתאימם לקבוצות השונות. את בוגרי תנועות הנוער והחיילים המשוחררים הועידו לנגב ולגליל. הצעה זו דיברה על תקופות ביסוס שונות (מהעולים חסרי המוטיבציה יש למנוע ציפייה ממושכת עד לעמידת המשק ברשות עצמו) ובהתאם לכך על הקצאה דיפרנציאלית של תקציבי ההתיישבות.⁶² בנוסחה המגובשת של התוכנית לא נזכר הגורם האנושי, אך בפועל הייתה לו השפעה על קביעת מקום היישובים החדשים עד סוף 1949. הוא איבד מחשיבותו עם הידלדלות מאגרי המתיישבים מקרב בוגרי תנועות הנוער בארץ ובגולה ומקרב החיילים המשוחררים.

במקביל לתוכנית ארוכת הטווח גובשה באביב 1949 תוכנית לקליטה מיידית של 14,500 משפחות עולים במסגרת של תנועות ההתיישבות העובדת. חלק המושב כלל 8,000 משפחות בכפרים נטושים ו-1,500 כמילואים ל-30 מושבים קיימים. לקיבוצים נקבעה מכסת קליטה של 5,000 משפחות: 3,000 בתוך היישובים הקיימים ו-2,000 במחנות לידם. מסגרת המחנות עדיין לא גובשה; באופן כללי דובר על שילוב של משק-עזר ועבודה שכירה בענפי המשק הקיבוצי ובמפעלים ציבוריים.⁶³ תנועות ההתיישבות כמעט לא שותפו בגיבוש התוכנית, והיא עוררה בתוכן התלבטות קשה וויכוח נוקב. העמדות שגובשו בסופו של דבר חפפו באופן כללי את שני הזרמים הגדולים: מושב העובדים והקיבוץ. לניגודים הפוליטיים בתוך ההתיישבות הייתה השפעה מועטת על התפלגות העמדות.

הקיבוץ מול העלייה ההמונית

התופעה של עלייה המונית הורה כמעט לגמרי לקיבוץ איימה על מסורת רבת שנים וערערה את הפרשנות ההיסטורית העצמית של התנועה הקיבוצית באשר למקומה המרכזי בהגשמה הציונית. כנגד זאת התבלטו גורמים אחרים שהצביעו דווקא על סיכווי הגדול של הקיבוץ בתקופה החדשה. סיכוי זה נראה עולה מתוך עצם הצרכים העליונים של המדינה: פיתוח מהיר של המשק החקלאי, הקמת יישובי ספר בעלי פוטנציאל הגנתי גבוה וקליטת עלייה - בהם ראה הקיבוץ מאז ומתמיד את סגולתו וייעודו הלאומי.⁶⁴

61. ויץ, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 57-59; אשכול, שם, עמ' 194-196; ח' גבתי, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 29-41.

62. ויץ, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 64.

63. מושב הוועד הפועל של הסוכנות, מאי 1949, עמ' 275; א' הרצפלד, פגישת בן-גוריון עם נציגי ההתיישבות העובדת, 31.5.1949, אצ"צ, מיכל 270, תיק 9772.

64. י' סבנקין, 'על פרשת דרכים', מבפנים, כרך יג, חוב' ד' (אפריל 1949), עמ' 549; והשווה א' תרשיש, 'למפעל המונים', מבפנים, כרך יד, חוב' ב'-ג' (ינואר 1950); י' גולדברג, 'מפעל הקבוצה ועתידו', ניב הקבוצה, כרך ז, חוב' א' (ניסן תשי"ז); י' חזן, מועצת הקיבוץ הארצי, ידיעות, חוב' 8 (אוגוסט 1949).

בתחום הכלכלי פתחה הקמת המדינה בפני המשק הקיבוצי אפשרויות פעולה נרחבות ביותר. היצע קרקעות שנראה כמעט בלתי מוגבל והבטחה לגידול ההשקעות במשק החקלאי נתנו תקווה לתנופת התפתחות גדולה. מומחי הכלכלה הקיבוצית דיברו על יתרונותיו המוכחים של משקם על כל שיטה אחרת, 'זוהי תקופת הנצחון של המשק הגדול על המשק האינדיבידואלי',⁶⁵ קבע ר' כהן, ממנהיגי הקיבוץ המאוחד. לקיבוץ, שהוכיח עצמו בעבר כמכשיר בה' הידיעה להשרשת יהודים בחקלאות, נועד לדעתם תפקיד מרכזי גם בקליטת העלייה ההמונית. המדינה יכלה לבנות מערכת של תמריצים ואילווצים כלכליים שידחפו את העולים למשק החקלאי ולאזורי ספר, אך ללא מבנה חברתי שלם, שיקבע את מציאותם החדשה וישמש אלטרנטיבה מלאה לחברתם הקודמת, אין ליישוביהם סיכוי של קיום לאורך ימים. מדינת ישראל הדמוקרטית, המכירה במגבלות החלות על מעורבותה בתהליכי התברה, עשויה לראות בקיבוץ את מנוף פעולתה המרכזי בקליטת העולים בהתיישבות.⁶⁶

מנהיגי הקיבוץ המאוחד דחו את הטענה, כי בני העלייה ההמונית אינם כשרים לחיי קיבוץ. תולדות תנועתם, שהייתה פתוחה לכל עולה, ללא שים לב לרקעו התרבותי והתנועתי, הוכיחו זאת בעליל. בשכנוע פנימי מוחלט קבע טבנקין, כי 'עולי רמלה ולוד פסחו על הקיבוץ אבל ... ילדיהם יבואו אלינו, וגם הם עצמם עוד יפנו באין ברירה להתישבות ולקיבוץ. עוד תיפקחנה העיניים לראות מהי הארץ הזאת והיכן היא דרך הקליטה הטובה ביותר'.⁶⁷ ברם הערכות כלליות אלה לא הוליכו לאימוץ דרכי הקליטה שגובשו במסד הממלכתי, אלא דווקא לשלילתן.

תביעת הנהגת המדינה מהקיבוצים להירתם בעול קליטת העלייה ללא כל תנאי נתפסה כביטוי לגישה אינסטרומנטלית צרה כלפי דרך חייהם. הקיבוץ אינו רק כלי שרת בידי המדינה, אלא גם אוואנגארד של תנועת העבודה, המגלם המובהק של ערכיה ומסגרת מופתית של יחסים אנושיים. שמירה קפדנית על ערכי יסוד אינה מבטאת גישה דוגמטית ונטיית הסתגרות, אלא הכרה בסיסית כי הסגולה החברתית והסגולה הלאומית של הקיבוץ כרוכות זו בזו ללא הפרד. הרחבת העבודה השכירה תספק תרופה זמנית ומוגבלת בלבד לקשיי הקליטה של העולים, אך בטווח הרחוק

65. ר' כהן, 'בפני אפקים גדולים', מכפנים, כרך יד, חוב' ב'-ג' (ינואר 1950), עמ' 272; והשווה י' ברץ, 'על פרשת דרכים', ניב הקבוצה, כרך ו, חוב' ג' (אלול תשי"ט); ש' רוזן, 'המשק הקיבוצי במבחן התקופה', ידיעות, חוב' 4 (אוגוסט 1950).

66. הקיבוץ המאוחד בשנות תשי"ז-תשי"ט, עמ' 94; והשווה ר' ויינשטראוב, מועצת הקיבוץ הארצי, ידיעות, חוב' 5 (אוגוסט 1949); א' תרשיש, 'הקיבוץ במדינת ישראל', מכפנים, כרך יד, חוב' ב'-ג' (ינואר 1950).

67. י' טבנקין (לעיל, הערה 64), עמ' 547-548; והשווה הנ"ל, 'בפני התמורות', מכפנים, כרך יד, חוב' א' (אוגוסט 1949); א' ברסלבסקי, 'על אותה מדוכה', מכפנים, כרך יד, חוב' ד' (אוגוסט 1950); א' גרביצקי, 'במבחן התקופה', שם, כרך יג, חוב' ד' (אפריל 1949); מ' מנדל, 'הקבוצה במדינה', ניב הקבוצה, כרך א, חוב' ג' (אלול תשי"ט).

היא תפגע קשות ביכולתו של הקיבוץ לתרום את תרומתו לחברה הישראלית.⁶⁸ פה ושם נשמעו בדיון הפנימי הצעות לרוויזיה בדפוסי החברה הקיבוצית (מַעְבֵּר ללינת הילדים עם הוריהם, שינוי אופן האספקה של מוצרי צריכה אישיים ועוד) במגמה להתאימם להרגליהם של העולים החדשים. דרישה זו נשמעה גם מפי אישים בצמרת מפא"י, שטענו כי החלשה מסוימת של היסוד הקולקטיביסטי תענה לא רק על צורכי קליטת העלייה, אלא גם על גטיות אישיות של חברים שלא ניתן לספק אותן בתנאי המחסור והמאבק של המדינה בדרך.⁶⁹ ברם העמדה העקרונית של הנהגת התנועות הקיבוציות כלפי העולים לא השתנתה: 'עליה זו נכבוש בכוח תכנים קיבוצים מובהקים. ברפיון ובזיגור על ערכים אין כובשים ערכים'.⁷⁰

היו שהציעו לרופף לתקופת מה את ההתנגדות לעולים כפועלים שכירים מתוך היענות לצורכי המדינה ולצורכי המשק הקיבוצי בתוספת עובדים, אך לא היה להם שומע. עבודה שכירה בכל מסגרת שהיא נתפסה כהרס טעם הקיום של החברה הקיבוצית מבפנים, כגורם ליחסים מעמדיים עם האוכלוסייה הסובבת וכערעור מעמד הקיבוץ בעיני ממשכיו הפונטציאליים בארץ ובגולה. העסקת העולים כשכירים מספקת פתרון למצוקת כוח העבודה במשק, אך היא מצמצמת את כושר הקליטה של החברה הקיבוצית. לכל היותר היו מוכנים לשלב את העולים בתעסוקות שאינן במסגרת המשק הקיבוצי: עבודות תשתית, בנייה המתבצעת על ידי חברות שיכון ציבוריות וכד'.⁷¹

דוברי הקיבוצים ביקרו קשות גם את התוכנית שגיבשו אשכול ועוזריו בסוכנות היהודית ליישוב עולים חדשים מחוסרי כל הכשרה. אחרי פירוק הפלמ"ח היה זה בעיניהם הביטוי המובהק ביותר לגישה ממלכתית החותרת למונופול של מוסדות השלטון על כל תחומי הפעולה במדינה. התיישבות עולים המתבצעת בחסות הממסד הממלכתי ואינה מעורה באידיאולוגיה ובשיטות הפעולה החלוציות נתפסה אצלם כחלק ממדיניות כללית המכוונת לפגוע במעמדו הנורמטיבי של הקיבוץ בחברה הישראלית ולנשל אותו מתפקידו המרכזי בהגשמה הציונית.⁷² פרשנות זו ניוזנה, כמובן, מניגודי העמדות הפוליטיות בין מפ"ם שבאופוזיציה לבין ממשלת מפא"י בראשות בן-גוריון. לדעתם של דוברי הקיבוצים, גם לאחר תקופת ניסיון וסלקציה

68. קדיש לוז'ינסקי (לוז), מועצת מפא"י, 12.1.1949, אב"ג; י' גולדברג, 'נוכת המדינה', ניב הקבוצה כרך ו, חוב' ב' (כסלו - סבת תש"ט); י' מרגלית, 'אמת ואמונה', שם, כרך ג, חוב' ו' (אלול תש"ט).

69. בן-גוריון, ליבנסטיין ואהרונוביץ, פגישת החברים עם בן-גוריון, לעיל, הערה 57.

70. א' גרביצקי (לעיל, הערה 67), עמ' 562; והשווה מ' מנדל, שם.

71. הקיבוץ המאוחד בשנות תש"ז - תש"ט, עמ' 36; י' חזן, ועידת ההסתדרות, עמ' 180 - 182; י' סבנין, 'הקיבוץ בימי תמורה', מבפנים, כרך יד, חוב' ב'-ג' (ינואר 1950).

72. י' גולדברג, לעיל, הערה 68; י' ברץ, לעיל, הערה 65; ז' בלוך, 'הקיבוץ במדינה', הדים לשאלות החברה הקיבוצית, חוב' א' (ינואר 1949); א' תרשיש, 'הקיבוץ במדינת ישראל', מבפנים, כרך יג, חוב' ג' (נובמבר 1948); לוז'ינסקי, 'ישראל ואיינושטדט', מועצת מפא"י, 12.1.1949.

אין בני העלייה ההמונית מסוגלים לעמוד באתגרי ההתיישבות. שלמה לביא, ממייסדי עין-חרוד, ביטא הערכה זו בקובעו כי:

היהודים מהעליה הגדולה הזאת ... ממאנים לפנות לחיי כפר, אף לחיי ההתיישבות הקיימת ומסודרת, ומה גם להתיישבות חדשה שקשייה עצומים ואין לעמוד בתנאיה בלי הכרה חלוצית עמוקה מאוד. יש גם צורך לדעת כיצד בונים משק ... כיצד לטפל בפרה, בלול. אבל הרע העיקרי והראשוני: אינם רוצים ללכת לכפר ... תאמרו לכפות אותם לכך - לא תצליחו. אפשר לכפות אדם לעבודת פרך, אך בשום אופן אין לכפות לעבודת יצירה. זו זקוקה להתמסרות שלמה בלב ובנפש ... כל צורת כפייה היא הרת אסונות, לא רק לכפויים, אלא גם לעצם ההתיישבות.⁷³

בעולים החדשים מנו לא רק חסרון הכשרה ומוטיבציה הכרחיות, אלא גם נתוני גיל ומצב משפחתי מכבידים. ההתיישבות בראשית ימי המדינה נתפסה אצל דוברי הקיבוצים כחוליה נוספת בשלשלת המתמשכת מאז יישובי חומה ומגדל, י"א הנקודות בנגב ויישובי-המשלט של מלחמת השחרור. תפיסת ההתיישבות כמעין מבצע צבאי הבליטה את חסרונותיהם של עולים מבוגרים יחסית ומוטופלים במשפחות.⁷⁴

הוויתור על הכשרה יסודית היה בעייתי בעיניהם לא רק מבחינת הפרט המתיישב, אלא גם מבחינת הגוף החברתי. התגבשותו של נושא חברתי מלוכד נתפסה כתנאי הכרחי לא רק לקיום מסגרתו של הקיבוץ, אלא גם לקיום המושב המבוסס על מערכת שלמה של מוסדות משק וחברה משותפים. צירופם מבחוץ של מתיישבים חסרי קשר חברתי ואידיאולוגי איים על כל מסורתה של ההתיישבות העובדת, שראתה בכפר העברי במולדת לא רק התחברות תועלתנית של פרטים, אלא גם נושא להגשמת מסורות כלליות משותפות, למימוש ערכים ולשותפות חיים בין חברים. התיישבות העולים הייתה זרה לכל נסיון ההתיישבות הציונית שהוכיח, לדעתם, את יתרונותיהם המכריעים של יישובי החלוצים על יישוביהם של 'סתם יהודים'. הם הביאו שורת דוגמאות של יישובים שלא הוקמו על בסיס ליכוד חברתי והזדהות רעיונית ונתרו במשך שנים חלשים ומגוונים מבחינה משקית וחברתית כאחד.

כנגד הגישה ה'כמותית' בעיצוב מדיניות ההתיישבות העמידו דוברי הקיבוצים גישה 'איכותית', המבטיחה ניצול מרבי של משאבים כספיים מוגבלים בהתאם לסדר קדימויות. נוכח החשיבות הבטחונית העליונה של אזוריה ההרריים של הארץ ושל הנגב יש להקדים את ההתיישבות בהם ולבססה על גרעיני הכשרות וחילים משוחררים, הואיל והעולים יתקשו להסתגל לתנאים הקשים באזורים אלה. במקום לפזר את המאמץ ההתיישבותי בכל הגזרות יש למקד אותו ביישובי החלוצים, כדי לאפשר להם התבססות משקית מהירה וכן דיור ושירותים ברמה נאותה. את מרבית

73. ש' לביא, 'התכונות להתיישבות ממלכתית', הפועל הצעיר, 14.2.1948; והשווה הנ"ל, מועצת מפא"י, 12.1.1949.

74. י' טבנקין, לעיל, הערה 64; ש' רוזן, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 147.

קרקעות העידית שנמצאו בעמקים ובשפלה יש לשריין לקיבוצים צעירים שיוקמו באזור ההר והנגב ולקיבוצים ותיקים המבקשים להגדיל את משקם. שיטת הקצאה זו עונה על צורכי ההתפתחות של המשק והחברה הקיבוצית, וממילא גם על אינטרסים לאומיים חיוניים. היא תגדיל את כושרו של הקיבוץ לקלוט עולים-חברים חדשים ותתרום לייצור החקלאי הרבה יותר מאשר הקמה של יישובי עולים. התיישבות עולים מהירה ורחבת היקף עלולה להיות הרת פורענות, שכן תרומתה למשק הלאומי לא תצדיק את גודל ההשקעה בה, ואילו מהקיבוצים שכבר הוכיחו את יכולתם יישללו תקציבים ועתודות קרקע התינויות להתפתחותם בעתיד. הם דרשו להגביל את קליטת העולים בהתיישבות לכפרים הערבים הנטושים, שבהם ניתן לנצל אפשרויות שיכון ותעסוקה מיידיות, ולראות בצורה זו של קליטת העולים מסגרת נסיונית בלבד. שלמה רוזן, מראשי הקיבוץ הארצי של השומר-הצעיר, ניסח את ציפיותיהן המקסימליות של התנועות הקיבוציות מהעלייה ההמונית:

יתכן אמנם שפה ושם יקרבו עולים לחקלאות ויקומו ישובים חקלאיים נוספים ליד הערים. אולם הארץ כולה אינה ליד הערים, היא בגבולות, במדבר ובהרים ... לעליה זו יש נוער רב ונוער זה הוא המועמד לחקלאות. אני מוכן שנלך לנסיון אחד או שניים, אך אין לראות בכך דרך חדשה במקום דרך המלך להתיישבות החלוצית.⁷⁵

העולים המבוגרים היו לגבי דור מדבר, שאיננו כשר לעמידה במבחני ההתיישבות. העיניים נישאו אל הדור הצעיר שיעבור את הסוציאליזציה שלו במערכת החינוך הישראלית ועם התבגרו יהווה חיל מילואים להתיישבות העובדת. בקרב חברי מפא"י בהנהגת התנועות הקיבוציות הייתה פתיחות רבה יותר לצרכים החדשים ולאפשרויות שנפתחו בפני ההתיישבות בעידן המדינה. חיים גבתי קבע, כי התרחבות משימות ההתיישבות והתגוונות הנושא האנושי מחייבות לבחון שיטות פעולה חדשות.⁷⁶ באמצע 1949 הוא נמנה עם מעצבי התוכנית שראתה בעולים את הגורם המרכזי בבנין המשק החקלאי במדינה. היו בין מנהיגי מפא"י בקיבוצים שהכירו כי יש להרחיב את מעגל המועמדים להתיישבות, אך סרבו להכליל בו את העולים כמות שהם. בן-ציון ישראלי הציע תוכנית ליישוב 300 כפרים נטושים בידי חיילים משוחררים. בשלב הראשון, שמטרתו היא בטחונות ופוליטית יותר מאשר כלכלית, די בגרעין מצומצם של חמישים מתיישבים. בשלב מאוחר יותר יצטרפו אליהם עולים חדשים, ואז תוגדר צורתו החברתית של היישוב. את בעיית גיוסם של 15,000 חיילים משוחררים למשימות התיישבות ניתן, לדעתו, לפתור באמצעות חינוך והסברה וכן בעזרת תמריצים ואילוצים כלכליים שידחפו מבקשי עבודה לסקטור החקלאי של המדינה.⁷⁷

75. ש' רוזן, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 145-150; ז' צור, שם, עמ' 110-115; י' שוצברג, שם, עמ' 12, 39; ר' כהן, שם, עמ' 46; י' טבנקין, לעיל, הערה 71.

76. ח' גבתי, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 188-189.

77. ב"צ ישראלי, שם, עמ' 99-102; הנ"ל במרכז מפא"י, 14.12.1948, וכן במועצת מפא"י, 12.1.1949.

דרך פעולה נוספת הציג שלמה לביא, שביקש להפגיש את מסורת ההכשרה החלוצית עם אפשרויותיה של המסגרת הממלכתית. הוא לא נתן סיכוי לגיוס כוח אדם בדרכי כפייה, והדגיש את החשיבות המכרעת של הכשרת המתיישבים. רק מתיישב החדור מוטיבציה חלוצית, דבק במסורת ההתיישבות העובדת ובקיא בחקלאות מצדה העיוני והמעשי כאחד מסוגל לעמוד בדרישות החיים במושב או בקיבוץ. לביא ביקש לחולל מפנה בכל שיטת הגיוס וההכשרה של המועמדים להתיישבות. הוא קבע כי בעידן המדינה יש ליטול את הינוך המתיישבים מידיהן של תנועות פוליטיות מתחרות ולהפקידו בידי רשות ממלכתית. תוכניתו דיברה על הקמת עשר חוות-לימוד חקלאיות ברשות המדינה; בכל אחת יימצאו 600 בני נוער בגיל 17-25 לתקופת לימודים והכשרה חקלאית של שנה-שנתיים. מסגרת זו תבטיח עתודה מתמדת וגדולה של מתיישבים שבתרו בחיי כפר ומסוגלים לעמוד בדרישותיהם.⁷⁸ תוכנית דומה לזו העלה אהרון ציולינג, מראשי הקיבוץ המאוחד ומפ"ם. הוא הציג להפנות את קבוצות עליית הנוער לא למשקים הקיבוציים, אלא לחוות מיוחדות להכשרה חקלאית, שייבנו באזורי ההתיישבות החדשים. החוות יהוו מסגרת-מעבר, והן יהפכו בגמר תקופת ההכשרה ליישובים חקלאיים של ממש.⁷⁹ הצעות אלה העידו על נכונות לבחון דרכי התיישבות חדשות, בלי לנטוש את הדרישה היסודית להכשרה קודמת של המתיישבים. בניין כפר בידי עולים מבוגרים חסרי כל הכשרה נראה כערעור מוחלט של יסודות ההתיישבות הציונית.

קברניטי ההתיישבות דחו הצעות אלה, שכן הן היו רחוקות מלענות על ההיקף והקצב של הפעולה הדרושה. הגבלת הקליטה למסגרתם של הקיבוצים הקיימים משמעה הקפאת התיישבות של עולים בקנה מידה גדול, שכן רובם המכריע נרתע מדרך החיים הקיבוצית. החוות לא יכלו לספק את הצורך המידי באלפי מתיישבים, וגם לא התאימו לתנאים ולמניעים המיוחדים של אוכלוסיית מתיישבים זו. המסגרת החברתית השיתופית של חוות-ההכשרה תרתיע את העולים מחיי כפר עוד לפני שהתנסו בהם באופן ממשי. להכשרת העולים תוך כדי בניין משק חקלאי עצמי יש יתרון מבחינת שמירת המסגרת המשפחתית, דחיפת המתיישבים לגילוי יוזמה ואחריות תגביר את אמונם באפשרויות ההתבססות בחקלאות.⁸⁰ על אף חסרונות העלייה ההמונית, היא מהווה מאגר בלתי נדלה של מתיישבים שבשל תנאיהם המיוחדים היו גם מניפולטיבים יותר ממי שנמצא בארץ כבר מספר שנים. העברת עולים להתיישבות הקלה באופן מידי את הלחץ במחנות ונראתה כפריצת דרך בהתמודדות עם בעייתו המרכזית של הדור - שילוב העלייה ההמונית בבניינה של מדינת ישראל.

התנועות הקיבוציות דחו את תוכנית התיישבות העולים, אך הן סירבו להשלים עם

78. ש' לביא, מועצת מפא"י, שם; הנ"ל, מועצת רמלה; והשווה א"מ קולר, 'לדרך חדשה בהתיישבות', ניב הקבוצה, כרך ו, חוב' ב' (כסלו-טבת תשי"ט).

79. ישיבת ועדת ההנהלות, נובמבר 1948, לעיל, הערה 26.

80. הצעה ליישוב 200,000 עולים חדשים, לעיל, הערה 2.

הריחוק מההתרחשות העתידה לקבוע את עתיד המדינה ואת מקום הקיבוץ בתוכה. הדרישה לפתוח את שערי המשק בפני עולים כפועלים שכירים נדחתה, אך דבקות בדפוס המסורתי של קבלת חברים חדשים נראתה כסריקת דלת בפני העלייה ההמונית.

על רקע כללי זו התגבשה בקיבוץ המאוחד באביב 1949 תוכנית 'החבורות'. החבורה נועדה להוות מסגרת מעבר, המאפשרת לעולה מצד אחד להתנסות בחיי קיבוץ בתנאים מיוחדים ומצד שני לשמור על זכויותיו כעולה אם ברצונו לשוב למסגרת חייו הקודמת. כל חבורה הייתה צריכה לכלול חמישים בוגרים - משפחות ורווקים עד גיל 35 - שיחיו בקיבוץ במשך שנה. לחבורה הובטח חצי יום לימודים בשבוע ולחבריה הותר להשאיר ברשותם את כל רכושם ואף ליהנות ממענק הסוכנות היהודית לסידור ראשון. לאלה שיעזבו בתום שנה הובטח תשלום מסוים בעד עבודתם ואפשרויות לממש את זכותם לשיכון ולתעסוקה. בכל הדיונים הודגש ערכה של החבורה לפתרון מצוקת כוח העבודה במשק הקיבוצי ולביטול העבודה השכירה. בן-גוריון, שלא הרפה מלחצו על הקיבוצים, בירך על תוכנית החבורות, אך סבר שנוכח היקף הקליטה הנדרש בסקטור החקלאי תרומתה תהיה שולית. רתיעת העולים ממסגרתו השיתופית-שיוויונית של הקיבוץ הציבה, לדעתו, את העבודה השכירה כמסלול קליטה משמעותי יותר מהחבורות.⁸¹ הוא תבע מהקיבוצים לראות בקליטת העלייה צו קטגורי, ואילו הם ביקשו להתמודד עמה תוך שמירה ללא סייג על עקרונותיהם החברתיים.

תוכנית החבורות עוררה ציפיות גדולות לשבירת המחסום שבין החברה הקיבוצית לבין העולים, אך הישגיה היו מועטים. נוסף לקושי הכרוך בהסתגלות לחיי שותפות ללא כל רקע והכנה, התעוררו קשיים הנובעים ממערכת היחסים בתוך החבורה, בינה ובין מוסדות הקיבוץ ובינה לבין עולים מועמדים לחברות שלא נהנו מתנאי קליטה מועדפים. בסתיו 1949 נמצאו ביישובי הקיבוץ המאוחד 20 חבורות ובהן כ-800 עולים; ביישובי חברה-קבוצות נמצאו 32 חבורות ובהן כ-500 עולים, רובם המכריע יוצאי ארצות האסלאם. נסיון החבורות גווע באמצע 1950.

מנהיגי התנועות הקיבוציות דחו את הביקורת הבלתי נלאית שהשמיע בן-גוריון על עמדתם בשאלת קליטת העלייה. הם דיברו על קליטה מלאה של 20,000 עולים בקיבוצים עד סוף 1950 (הסטטיסטיקה הרשמית של מדינת ישראל נקבה במספר של 13,000 עולים בהתיישבות החקלאית כולה, בתוכם 5,000 בני עליית הנוער), בהבדל מקליטתם החלקית בשולי היישוב הוותיק במגורים חברתיים אחרים. הערכה זו קבעה את הדימוי הכללי שהתגבש אצלם אודות קליטת העלייה ההמונית בחברה הישראלית: 'רובות יהודים נקלטו בארץ מבלי שעשו מהפכה של ממש באורח חייהם, על כן לא

81. על פרשת החבורות, ראה י' טבנקין, לעיל, הערה 71; ז' צור, הקיבוץ המאוחד בישובה של הארץ, עמ' 339-334; הקיבוץ המאוחד בשנות תשי"ז-תשי"ט, עמ' 15-16; פגישת באי כוח ההתיישבות העובדת עם בן-גוריון, לעיל, הערה 63; ב' מינקובסקי, 'בעיות העלייה וקליטתה', מבפנים, כרך יד, חוב' ב'-ג' (ינואר 1950).

מילאו ואינם ממלאים תפקיד רב משקל בתהליכים היסודיים של הארץ, ביצירתה, הגנתה ותרבותה.⁸² גזר דין זה הוחל גם על יישובי העולים שאינם כפרים, לא יהיו כפרים וספק רב אם יהיו למושבי עולים.⁸³ בישיבת הנהלת הסוכנות בינואר 1950 דרש יהודה ברגינסקי, ראש מחלקת הקליטה מטעם מפ"ם, להימנע ממיסוד התיישבות העולים במתכונת המושב על ידי חלוקת הקרקעות ליחידות משק משפחתיות: 'אותו אדם שבא מרומניה ומסרפולי ספק אם יעבד את שלושים הדונם שלו בצורה אינטנסיבית ... אינני רוצה בעוד עשר שנים לעמוד בפני צורך של רפורמה אגררית. גם אם האדמה לא תעבד לא נוכל להפקיע אותה מבעליה.'⁸⁴

בדיונים אלה שבה ועלתה הטענה, כי היקפה המוגבל של הקליטה בקיבוצים נובע לא רק מהסתייגות העולים מדרך החיים השיתופית, אלא גם מהסיוע המצומצם שהמדינה הגישה לקיבוצים. בייחוד התלוננו על הפלייתם הקיבוצים בהקצאת אמצעי השיכון. קובעי מדיניות השיכון הודו, כי הקיבוץ כמסגרת לקליטת העלייה ההמונית אינו מעורר בהם אמון רב. הם הבטיחו, ש'השיכון יגיע מיד אחרי העולים'. מנהיגי הקיבוץ דיברו על הפלייתם לא רק בתחום השיכון, אלא כבר בתחום גיוס העולים וארגונם במחנות, 'ההתיישבות האינדיבידואלית הפכה לדרך ממלכתית, האם זה נקרא שוויון זכויות?',⁸⁵ קבל אחד מהם. בישיבת הנהלת הסוכנות בתחילת 1950 הם התלוננו על הפליה מכוונת של הקיבוצים בקביעת מקומות ההתיישבות: 'אנו חרדים שחלקות האדמה הטובות מתחלקות בין אחרים ולתנועה הקיבוצית נשאר החלק הקשה ביותר של ארץ ישראל.'⁸⁶ הטענה על אי-התאמת עולים לא-חלוצים ליישוב הארץ התגלגלה כאן בטענה על חוסר הצדק שבהכוונת ההתיישבות הקיבוצית לאזורים המחייבים מוטיבציה חלוצית גבוהה. אשכול דחה טענה זו, אך הסטיסטיקה מאשרת, כי בשנה הראשונה למדינה היה חלק הקיבוצים הצעירים באזורים בעייתיים מבחינה בטחונית וחקלאית גדול מזה של יישובי העולים. מאוחר יותר נעלם הבדל זה.

התוכנית, שנידונה מאז סוף 1948, לקליטת עולים במחנות-מעבר ליד הקיבוצים והמושבים לא הוגשמה. תנועת המושבים העדיפה ליישב את העולים בכפרים ערבים נטושים (על כך ראה בהמשך). גם הקיבוצים דחו את התוכנית בכל תוקף: 'מה זאת אומרת להושיב מחנה עולים ליד ישוב חי ומתקיים, כל אחד יכול לתאר בדמיונו למה אנו יכולים להגיע', קבעה חברה במזכירות הקיבוץ המאוחד. בינואר 1950 קבע בן-גוריון בכנסת כי

התנועה החלוצית ... לא הכיבה אף פעם כאשר הכיבה בתקופה גדולה וקשה

82. מ' ברסלבסקי, 'על אותה המדוכה', מבטנים, כרך יד, חוב' ד' (אוגוסט 1950), עמ' 509; והשווה ' חזן, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 182.

83. ל' שריד, 'לאור התמורה', הפועל הצעיר, 27.6.1950.

84. ' ברגינסקי, הנהלת הסוכנות, 23.1.1950.

85. ר' כהן, המרכז החקלאי, 1.12.1949, אה"ע IV/235/12; והשווה הקטין, הרצפליד, למפרט, לוז ורוון, שם; ' ברגינסקי, הנהלת הסוכנות, 4.4.1949, 5.6.1949, 23.1.1950.

86. שם, 24.1.1950.

זו ... אלפי החלוצים שעשו גדולות במשקיהם ובקיבוצים - מה עשו בשביל ... שלוש מאות אלף העולים? ... שאינם באים דווקא למשקים אלה, וגם הם רוצים לעבוד ... להתיישב על הקרקע ... הנענה הציבור החלוצי לצרכי רבבות אלה, מחוץ לאנשי המושבים? אני יודע כל התיירוטים ... שמירה, כאילו, על ערכים חלוציים. בעיני זהו ערעור יסודה של החלוציות.⁸⁷

במאס 1950 הציג אשכול בפני הנהלת הסוכנות את הקונצפציה של המעברה כתחליף למחנות העולים. שיטת המעברות ביקשה להמיר את אחריות ההתיישבות העובדת (שלא מומשה) באחריות יישובית כללית לקליטת העלייה. בהבדל מהמחנות, שבהם חיו העולים במסגרת לעצמם המנותקת מהיישוב הוותיק והיו סמוכים על שולחן הסוכנות, העברתם למעברות בכל חלקי הארץ וההפחתה עד למינימום של קיצצאות הקיום באה לדחוף אותם לבקש פרנסה ולאליץ את היישוב הוותיק לפתח למענם מקורות תעסוקה חדשים.⁸⁸ עד סוף 1950 הוקמו 62 מעברות, ובהן שוכנו כ-14,000 משפחות.⁸⁹

הקמת מעברות בכל רחבי הארץ עוררה את הקיבוצים לפתח בקרב העולים פעולה על בסיס התנדבותי בתחומים של הדרכת נוער, לימוד עברית ועוד. פעילות זו לא חרגה ממסגרת יחסים פטרנליסטית חד-צדדית, שהעולים מילאו בה תפקיד פסיבי בעיקרו. למסדרות פוליטיות, בעיקר בימי בחירות, התחרו ביניהם חברי קיבוצים שפעלו בשליחות מפלגותיהם על גיוס הקולות של העולים. העבודה השכירה, שהיוותה סלע מחלוקת עיקרי בוויכוח עם בן-גוריון, הפכה במהירות למסגרת המובהקת של היחסים בין הקיבוצים לעולים. נמצאה גם דרך להעסקת העולים במשק הקיבוצי בלי להינגע בעבודה שכירה. בשנת 1951 הוקמה 'ייצור ופיתוח', חברה קבלנית לעבודות חקלאיות, בשיתוף איחוד הקבוצות והקיבוצים, חברת העובדים והסוכנות היהודית, והיא שהעסיקה את העולים, במקום הקיבוצים שבהם בוצעה העבודה. המשמעויות החינוכיות והחברתיות שבן-גוריון ייחס לעבודה השכירה בענפי המשק הקיבוצי מצד קליטת העלייה הוקהו במידה רבה נוכח הגיון היחסים שבין עובד למעביד.

צורכי המשק הקיבוצי, המתפתח במהירות ומשווע לתוספת כוח אדם, הכריעו כל שיקול אחר. פה ושם נערכו דיונים בשאלת העבודה השכירה מבחינת דמות החברה הקיבוצית ומהבחינה הסוציאליסטית של זכות 'ההנאה של המשקים מעודף הערך של העבודה השכירה'.⁹⁰ היו שהכשירו את הפגם הסוציאליסטי בטענה שעודף הערך מושקע בפיתוח המשק ולא בהעלאת רמת החיים. ברם הדעת לא נחה, שכן בסופו של

87. בן-גוריון, דברי הכנסת, III, 'ישיבה ק"ו, 16.1.1950, עמ' 536.

88. אשכול, הנהלת הסוכנות, 27.3.1950.

89. ד"ר חלקונגרס הציוני ה"ג, עמ' 291.

90. ו' און, הוועדה המרכזת של הוועד הפועל, 19.4.1951.

דבר היווה כל משק יחידה לעצמו, ופיתוחו קידם בראש ובראשונה את תנאי החיים של חבריו. לתקלה זו הוצעו כמה דרכי פתרון: העלאת שכר הפועלים, ייסוד קרן לקליטת בני עולים, הקמת מפעלי תעסוקה מיוחדים לעולים; אך הן לא הגיעו לידי ביצוע מעשי.

המגע בין יישובי העולים לקיבוצים השכנים היה בדרך כלל מצומצם. בשנת 1950 פרצו במספר מקומות סכסוכי קרקעות, שהיו מלווים במעשי אלימות וחבלה ברכוש. קיבוץ עין-חרוד, שביקש להבטיח לעצמו את הבעלות על קרקע נטושה באזורו, התנגד להקמת כפר עבודה על שיפולי הגלבוע, וחבריו הרסו את היסודות שהונחו לבתי העולים. קיבוץ גבעת-ברנר טען לבעלות על קרקע שהוקצתה למושב העולים בית-אלעזרי, וחבריו מנעו בכוח כל ניסיון של העולים לעבד אותה. הסכסוך נמשך מספר חודשים ועורר מחדש את העימות ההיסטורית בין תנועת המושבים, שייצגה את יישוב העולים, לבין התנועה הקיבוצית. דוברי הקיבוצים ראו בהעברת קרקע שהובטחה לקיבוץ ותיק ליישוב של עולים חדשים ביטוי נוסף להתעלמות המוסדות המיישבים במדינה מזכויותיהם ומצורכיהם. הוקמה ועדה מיוחדת לבידור הפרשה, ובסופו של דבר יושב הסכסוך.⁹¹ סכסוכי קרקעות בין קיבוצים ותיקים ליישובי עולים חדשים התרחשו במקומות נוספים.⁹²

הציפיות שנתלו בקיבוץ כגורם מרכזי בקליטת העלייה התפוגגו; הוא המשיך לדבוק בשיטת הגיוס המסורתית, שהשליכה את כל יהבה על חינוך נוצר המאורגן במסגרות תנועתיות בארץ ובגולה, וכך נותר פחות או יותר מחוץ להתמודדות הגדולה על קליטת העלייה ההמונית. הקריאה שהופנתה לקיבוצים לקחת חלק בהדרכת מושבי העולים לא נענתה. רק בשנת 1954 נענתה קבוצה של כמה עשרות מבני הדור השני בתנועת איחוד הקבוצות והקיבוצים לקריאת בן-גוריון להיחלץ לעזרת מושבי העולים. פעולה זו לא זכתה בתמיכה כללית בתנועתם, ועם סיום תקופת הדרכה של שנה-שנתיים הם שבו לקיבוציהם מבלי שיהיו להם ממשיכים.

מושבי העובדים – מסגרת ליישוב העלייה ההמונית

תנועת המושבים, כמו הקיבוצים, מצאה עצמה בסוף שנת 1948 נדחפת מבחוץ להיענות לאתגר של קליטת העלייה ההמונית. עמדתה הבסיסית כלפי העולים החדשים לא הייתה שונה מזו של התנועות האחרות, אך פעלו אצלה כמה גורמים שדחפו להתחלה של פעולה עוד לפני שהתגבשה עמדה עקרונית מוסכמת. בזמן הקמת המדינה עמדה תנועה זו ללא שום גרעין מוכן להתיישבות - הכשרות של בוגרי תנועות נוצר או נוצר עולה כמעט לא היו לה, וארגוני החיילים מתקופת מלחמת העולם השנייה כבר עלו להתיישבות. העדר כל מקור של חיל-מילואים מושבי הקל עליה להשתחרר מהסטרואטיפ האנטי-התיישבותי שדבק בעולים החדשים ולתת יד ליוזמת המוסדות המיישבים.

91. יי קורן (לעיל, הערה 9), עמ' 170-173; המרכז החקלאי, 7.5.1950, 15.6.1950.

92. מכתב מאת ועד אלי-בסה (בצת) למרכז החקלאי, יוני 1949.

היו גם גורמים פוליטיים שהשפיעו על הכרעת תנועת המושבים. תנועה זו אמנם לא הודחתה כקולקטיב עם מפא"י, אך מרבית חבריה היו חברים במפלגה זו או אוהדיה. היא הייתה מחוסרת מסגרת מלוכדת והנהגה סמכותית, שיחזקו את עמידתה כנגד לחצם של ראשי המפלגה והמדינה. פריסת חסות על יישובי העולים הבטיחה את השפעת מפא"י בתוכם, וגם את חיזוק עמדת הכוח של תנועת המושבים ומנהיגיה במוסדות המפלגה וההסתדרות. 'בידנו הנתונים להגיע לגורם מכריע בהתיישבות העובדת וגם לציר המרכזי עליו נשענת המפלגה', קבע אחד מראשי התנועה בקיץ 1949.⁹³ תחזית זו לגידול הכוח הציבורי אכן עמדה במבחן המציאות.

היענות תנועת המושבים לאתגר קליטת העלייה לא הייתה משוחררת ממערכת היחסים ההיסטורית בין זרמי ההתיישבות. צבי יהודה, ממיסדי נהלל, קבע ב־1949, כי 'היה ביננו ויכוח גדול, כשיבוא יום ויבואו המונים לארץ ישראל ... איוו צורת התיישבות היא הדרך להמוני העם, למי כוח הקליטה ... המציאות נתנה את התשובה לויכוח של עשרות שנים'.⁹⁴ פרישת חסות על התיישבות העולים נראתה כהזדמנות היסטורית להעלות את יצירתם לדרגת כלי התיישבות ראשון במעלה, לאחר תקופה ארוכה של דשוש בעקבי הקיבוץ וויכוח ממושך בתוך תנועת הפועלים על עצם זכות הקיום של המושב.

מיעוט קטן בהנהגת התנועה טען, כי כל עוד הוכחה האפשרות לעצב את יישובי העולים כמושבים לכל דבר, יש לדחות את הגדרתם התנועתית ולראות בהם ניסיון הנתון לאחריות של מוסדות ההתיישבות הממלכתיים. עמדה זו נדחתה, אך בשלב הראשון נתפסה הפעולה בקרב העולים כניסיון בלבד והייתה מוגבלת בהיקפה. להתחלה זו לא קדמו דיון והחלטה רשמית; היא הייתה יותר בגדר יוזמה של פרטים הנענים לצו השעה. רק כאשר התברר כי מאמצי הגיוס במחנות העולים נושאים פרי, וכי המתיישבים בשניים-שלושה כפרים ערביים נטושים מגלים כוח התמדה, נדחו ההסתייגויות הצדה והפעולה קיבלה תנופה רבתי.

מנהיגי מושב העובדים נענו לאתגר הגדול שבהשרת המוני העולים בקרקע המולדת ובחיי המושב, אך הם הכירו כי הכרעה זו מטילה את תנועתם למבחן החמור ביותר בתולדותיה. גם הם, כמו הקיבוצים, דחו כל הצעה לשינוי מבנהו ודפוסי פעולתו של מושב העובדים, על אף השתנות תנאי ההתיישבות ומאפייני המתיישבים. דוד ברש, ממיסדי כפר יהושע, העמיד בפגישה עם הנציגים של ארגוני העולים הראשונים שבחרו בדרך המושב את הדילמה הגדולה שבפניה עמדה תנועתו:

אם חס ושלום מקץ שלושים-ארבעים שנה יתברר שנהלל לא היתה אלא חלום שמשוררים יכולים לכתוב עליו, אבל הרבה יהודים ... אינם יכולים כך ללכת, אזי אין לנו מה למכור לכם ... יכול לקרות אסון גדול כאשר תפתח

93. ג' גלעד, מזכירות תנועת המושבים, תלמים, חוב' צ"א (תשרי תש"ו).

94. צ' יהודה, מועצת תנועת המושבים, כפר ירדיה, אפריל 1949, אה"ע IV/307/527; הנ"ל, ועידת תנועת המושבים; ש' דיין, שם.

תהום בין מה שנוצר בארץ ישראל ובין מה שיווצר ... אבל האנשים שכך הלכו שלושים-ארבעים שנה, הם עקשנים בדרכם ולא בנקל יבנעו.⁹⁵

דבקות בעקרונות המושב ביטאה אצלו נאמנות לדרך חיים ולאידאולוגיה וגם הערכה רציונלית באשר לתנאים ההכרחיים לעמידה במבחני ההתיישבות (בניין משק רווחי, קיום מערכת שירותים מפותחת, עמידה בקשיי הביטחון ועוד). במחשבתו נשארה דרך המושב לא רק ראויה, אלא גם הכרחית; בתנאי העלייה ההמונית נשאלה השאלה אם היא גם אפשרית.

ההתלבטות התייחסה לא רק לעולים, אלא גם לתנועה עצמה, מבחינת יכולתה לגייס מספר רב של חברים למילוי תפקידים מחוץ לביתם ולהשליט את תביעותיה ביישובי העולים. מסורת הפעולה התנועתית בעבר הייתה רחוקה מאוד מלהוכיח יכולת של גיוס והטלת מרות. ברם על אף החששות האמינו רוב המנהיגים כי יש בכוחם לחולל שינוי ערכים במסורת פעולתם הקולקטיבית ולכוון את התפתחות יישובי העולים לעבר הדמות החברתית הראויה של מושב העובדים. כינון מסגרות מעבר מיוחדות לקליטת העלייה בהתיישבות יבטיחה, לדעתם, כי בתוך שנתיים-שלוש, ולאחר סלקציה מסוימת, יהיו עולים רבים לאיכרים החיים מעבודת האדמה ומקיימים את מערכת המוסדות של המושב.⁹⁶

עמדות בסיסיות אלה דחפו למעשים עוד לפני שנתקיים ברור דברים מקיף במוסדות ההסתדרות החקלאית ותנועת המושבים עצמה. בנובמבר 1948 הוחלט במוכירות התנועה לקלוט 500 משפחות, מתוך מכסת האלף שנקבעה בתוכנית הראשונה של מחלקת ההתיישבות, בעשרה מחנות קטנים ליד מושבים ותיקים. משפחות אלה נועדו לתגבר מושבים קיימים או להקים מושבים חדשים לאחר תקופת הכשרה. כן הוחלט לשתף חברי מושבים בכינוסים שהתקיימו במחנות העולים ביוזמת המוסדות המעורבים בקליטה בסקטור החקלאי (הקק"ל ומחלקות ההתיישבות והקליטה של הסוכנות). הכינוסים שנערכו מאז סוף 1948 נועדו להציג בפני העולים את דרכי קליטתם בהתיישבות ולבחון את מידת היענותם.⁹⁷ מאז ואילך התנהלו במחנות פעולות הסברה ופעולות ארגון אינטנסיביות של שליחי תנועת המושבים.

חודשיים-שלושה לאחר התחלת הפעולה במחנות, ולאחר מעבר קבוצות העולים הראשונות לכפרים הנטושים עקיר (בית-אליעזרי), תרשיחה (מעונה) בסוף 1948, יבנה (כפר הנגיד), אגזים (כרם מהר"ל), באסא (בצת) וקטרה (קדרון) בתחילת 1949, החל להסתמן דימוי חדש, כמעט מנוגד לקודמו, של העולה כמתיישב. יצחק קורן, מזכיר תנועת המושבים, דיווח כי 1,200 משפחות עולים רואות את עתידן בכפר, 'הדיעה שהיתה נפוצה בקרבנו שגם חלק מהעליה ההמונית הזאת מסרב ללכת בדרכי

95. ברש, מועצת רמלה.

96. דיין, מרכז מפא"י, 30.11.1948; "אורי", התיישבות מתוכננת ורבת מידות, הפועל הצעיר, 30.1.1949.

97. "קורן, אל הכפר", הפועל הצעיר, 23.1.1949; הנ"ל, לתולדותיה של ההתיישבות החדשה, בתוך: "רובין (עורך), עשור למושבי העולים, תל-אביב תשי"ט, עמ' 45-46.

ההתיישבות היתה בלתי מבוססת ... בקרב העולים האלה ישנם רבים שהיו קשורים לחקלאות בצורות שונות בחו"ל ואלפים מהם הינם אנשי עבודה הרוצים לחיות מיגיע כפם.⁹⁸ לאחר חמישה חודשי פעולה הוא קבע, כי הוויכוח על נכונות העולים להיקלט במשק החקלאי הסתיים, אך דרוש עוד ניסיון ממושך כדי לקבוע אם הם מסוגלים ללכת בדרכו החברתית המיוחדת של הכפר העברי.⁹⁹ אליעזר בן-אריה, האחראי במזכירות התנועה על יישובי העולים, דיבר לא רק על השאיפה לכפר ולחקלאות, אלא גם על 'נכונות לקבל הדרכה ולחיות לפי המסגרת החברתית והארגונית המקובלת בתנועת המושבים'.¹⁰⁰ בקרב קבוצות המתיישבים הראשונות הוא זיהה כאלה העשויים למלא תפקידי מנהיגות בגיבוש הגרעין החברתי ובעיצוב יישוביהם כמושבי עובדים לכל דבר.

הערכות אופטימיות אלה גיוונו מהמפגש עם קבוצות העולים הראשונות שנענו להצעת ההתיישבות. אוכלוסיית המתיישבים הפונטציאליים שסומנה בחורף 1948-1949 היתה על טוהרת יוצאי ארצות מזרח אירופה והבלקן: פולין, צ'כוסלובקיה, הונגריה, רומניה, יוגוסלביה, בולגריה. הרכב זה מוסבר בראש ובראשונה על ידי שיעורם הגבוה של עולים אלה מקרב יושבי המתנות באותם חודשים וקרבת הרקע התרבותי בינם לבין דור מייסדי המושב. מאוחר יותר התגוונה אוכלוסיית הפונים לחקלאות על ידי הצטרפות יוצאי ארצות האסלאם, ומאז אמצע 1949 הם הפכו לרוב. התמורה בהרכב העלייה נתפסה פה, כמו בקיבוצים, כהחמרה בקשיי הקליטה.¹⁰¹ שאלה שאין עליה תשובה היא, אם קברניטי ההתיישבות היו בכלל פונים אל בני עלייה זו לו מלכתחילה היו יוצאי ארצות האסלאם מהווים בה רוב. דימויה הירוד של קבוצה זו, שנקבע עוד לפני עלייתה ארצה והתחזק בעקבות המפגש הריאלי צמה, מקשה על מתן תשובה חיובית לשאלה. אחרי שהתחילה התיישבות העולים וזכתה לגייטימציה, השתלבו בה גם יוצאי ארצות אסיה וצפון אפריקה.

פה ושם עמדו ותיקי המושב מול גילוי הזדהות של פרטים מקרב ציבור העולים עם חיי כפר עברי במולדת, שחיוקו בהם את האמונה בצדקת דרך קליטה זו.¹⁰² בקרב גל המתיישבים הראשון היו גם מספר קבוצות של עולים שהתארגנו באופן עצמאי לשם התיישבות. ביסוד התארגנותם עמדו שיקולים פרגמטיים וריאליסטיים באשר לאפשרויות הקליטה בארץ, יותר מאשר אידיאולוגיה חלוצית או כפרית. העדפת הקליטה בחקלאות ביטאה ויתור מודע על הרגליים ודימויים הכרוכים בחיי עיר שמקורם בחו"ל, מתוך הערכה שסיכויי הקליטה בכפר טובים מאשר בעיר. המשק

98. 'י קורן', 'לקראת התיישבות המונית', הפועל הצעיר, 10.4.1949; והשווה 'י אורי וחסיה דרורי, מועצת רמלה.

99. 'י קורן', 'דוגמת תרשיחה', הפועל הצעיר, 10.4.1949; והשווה 'י אורי, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 78; ש' דיין, שם, עמ' 47.

100. א' בן-אריה, 'מושב של עולים חדשים', הפועל הצעיר, 1.3.1949.

101. ג' גלעד, 'מישוב עולים למושב עובדים', תלמים, חוב' צ"א (תשרי תש"ז); 'י קורן, ועידת תנועת המושבים.

102. דברי נציגי העולים במועצת רמלה.

החקלאי יכול להבטיח סיפוק מידי של צרכים כלכליים בסיסיים ולמנוע משבר ביטחון, אישי וחברתי, הצפוי בתנאי האנונימיות של חברה עירונית ובמעמד של פועל שכיר בארץ חדשה. חלק מקבוצות אלה הקימו טרם עלייתן על הקרקע מסגרת שיתופית עצמית, שתאפשר הכשרה תקלאית ותקל מבחינה חברתית את קשיי הקליטה הראשונים.¹⁰³ ההערכה האופטימית של תומכי התיישבות העולים בתנועת המושבים יכלה לקבל חיזוק מסוים מנסיון הפעולה בתקופה הראשונה, אך הייתה בה גם מידה רבה של משאלת לב, האופיינית למי שבחר בדרך פעולה שסיכויי הצלחתה כלל וכלל אינם ודאיים.

בד בבד עם המצאת הדרכים המעשיות להקל את הסתגלותם של העולים לחיי כפר הוצעו פירושים חדשים לעצם מסגרת המושב, במגמה להכשיר את התיישבות העולים מבחינת האידיאולוגיה והמסורת של תנועת המושבים.

הגיעה השעה שאנחנו נוכל לעשות מהרבה יהודים - חלוצים. אני אכרע בך לפני יהודי בן 40-35 שעבר עליו כל מה שעבר אם הוא יסכים בארץ ללכת לעבודה תקלאית. אני לא אחקור אותו אם הוא יודע את כל הצווים של תנועת הפועלים ותנועת ההתיישבות ... אם ניתן לו קרקע במידה מסוימת והוא לא יוכל להתקיים על עבודת אחרים הוא יעבוד עבודה עצמית ... ואם הוא יעבוד עבודה עצמית הוא לא יוכל להתקיים בלי עזרה הדדית ... ואם הוא ירצה להתקיים באותו שטח קרקע שנמסר לו לעיבוד אינטנסיבי הוא לא יוכל להיות סוחר ולמכור את פרי עבודתו, הוא יצטרך לעשות את זה על ידי המוסדות הקואופרטיביים שיצרנו. כל האידיאולוגיה שאנחנו מכניסים לעניין זה יכולים להפוך לדברים פשוטים, הכרחיים, הנובעים מתוך המציאות ... לא רק על ידי הרצאות ונאומים והכשרה רבתי ... כאשר יהודי הבא מהמחנה יזכה בפעם הראשונה לאכול מפרי אדמתו הוא יבין את כל הדרך שלנו יותר מכל הרצאות שלנו.¹⁰⁴

לתפיסה עממית זו של דרך המושב (בהבדל מהתפיסה האליטיסטית של חיי הקיבוץ) היו שורשים במסורת התנועה, אך היא אף פעם לא דחקה הצדה את הגורם החלוצי-אידיאליסטי המפורש במוטיבציה של המתיישבים. הבלטת האופי האדמיניסטרטיבי-מכניסטי של הארגון המושבי, המייתר כל עמדה ערכית והכרת הזדהות פנימית הדוקה בין חברים-שותפים לדרך חיים, הייתה אף היא זרה למורשתו הרעיונית של מושב העובדים. שמואל דיין הציב זו מול זו שתי דרכים אפשריות

103. ד' ויינבראוב, 'דפוסי שינוי חברתי של קבוצות עדתיות במושבי עולים', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1962, עמ' 170-172; " גבע, ראינות אישיים עם מתיישבים.

104. " שפירא, מרכז מפא"י, 13.1.49; והשווה הנ"ל, מועצת ההסתדרות החקלאית, עמ' 178-180; צ' יהודה, שם, עמ' 150.

לבניין המושב: האחת מבוססת על עמדה רעיונית כוללת והיענות חופשית לציוויי החברה המושבית, והאחרת על אילוצים כלכליים (תלות בתנובה, הגבלת יחידת הקרקע לגודל המאפשר קיום בכבוד מעבודה עצמית אך לא מהעסקת עובדים שכירים) ועל שייכות למסגרות ציבוריות כלליות (תנועת המושבים, ההסתדרות), המטילות מרות על הפרט בתוכן.¹⁰⁵ פרשנות זו התעלמה מגילויים של סטייה מעקרונות (עבודה שכירה, שיווק בלתי מאורגן, הזנחת המשק למען עבודת חוץ ועוד) בכמה מהמושבים, כבר בתקופת היישוב, ומחוסר האונים שגילתה התנועה כלפיהם. ניתן לומר כי יותר ממה שפירושים אלה מבטאים תפיסה חברתית חדשה הזרה למורשת המושב, הם מגלים את הצורך של התנועה להוכיח לעצמה כי קליטת העלייה ההמונית אינה מסכנת את כל קיומה והישגיה. במושגי הפסיכולוגיה החברתית ניתן לזהות כאן תופעה של דיסוננס קוגניטיבי, היינו החזקה בעת ובעונה אחת בשתי מערכות תפיסה שונות, היוצרת אינוחות ודוחפת להתאמת האידיאולוגיה למציאות. אחת מנקודות התורפה החמורות ביותר בתנאיה של התיישבות העולים היה חסרון הגיבוש של הגרעין המתיישב, שהושג בעבר על ידי בחירה הדדית עצמית של חברי הארגון. בתקופה שבה נמשכה ההכשרה להתיישבות מספר שנים ניתן היה לקיים עיקרון זה כהלכתו; לא כן הדבר ביישוב עולים, המבוסס על קיבוץ אנשים חסרי קשר חברתי הדוק באמצעות מנגנון חיצוני. על קלקלה זו הוצע לגבור על ידי קיום כמה מחזורי בחירות הדדיות בשנותיו הראשונות של יישוב העולים, כאשר הנדחים בידי רוב חבריהם פורשים ובמקומם מצטרפים חדשים, עד להתגבשותו הסופית של הגרעין החברתי. כתשובה למפקקים נטען, כי תולדות המושבים מלמדות, שבחירה הדדית חדר-פעמית אינה מהווה ערובה לסולידריות חברתית ארוכת ימים, וכי ההתאמה בין המתיישבים יכולה להתפתח גם כתוצאה מנסיון החיים המשותף.¹⁰⁶ הייתה זו דוגמה נוספת לדרך הנפתלת שבה הוצדקה ההכרעה לקלוט את העלייה ההמונית במושבים. מועצת תנועת המושבים, שהתכנסה ברמלה בפברואר 1949 לשם גיבוש עמדה בשאלת התיישבות העולים, מהווה ציון דרך בהתפתחות היחסים עם העלייה ההמונית. כמועצה זו השתתפו נציגי הארגונים שכבר עלו להתיישבות או עמדו לעלות, וכן כמה מראשי המדינה והסוכנות היהודית. גילוי הפוטנציאל ההתיישבותי הגנוז בעולים, בעקבות שלושה חודשי פעולה במחנות, חולל תמורה בתפיסת סדרי הגודל של התיישבות העולים. התוכנית הראשונה מנובמבר 1948 דיברה על יישוב 2,000 משפחות; כמועצה זו כבר דובר על העברת קרוב ל-10,000 משפחות, רובן לכפרים נטושים ומיעוטן כהרחבה למושבים קיימים, כבר במרוצת 1949. ביצוע התוכנית היה אמור להביא להכפלת אוכלוסיתה של תנועת המושבים בתוך שנה אחת.¹⁰⁷ פרוטוקול המועצה מגלה תמיכה כמעט כללית בארגון העולים להתיישבות ונכונות להירתם בעול הקליטה על ידי גיוס עשרות רבות של מדריכים (באותו זמן פעלו ביישובי

105. ש' דיין, 'התיישבות עולים', הפרעל הצעיר, 15.3.1949; והשווה י' אורי, לעיל, הערה 96.

106. ש' דיין, ועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 48-49; והשווה הנ"ל, לעיל, הערה 96.

107. י' קורן, מועצת רמלה.

העולים עשרה מדריכים חברי מושבים ותיקים). האווירה בדיונים הייתה מרוממת, ובלט בה יחס פטרנליסטי של ותיקים המבקשים להנחיל את מורשתם לחדשים מקרוב באו שייבחנו ובמידת נכונותם להלך בתלם החרוש. דבריהם מלאי ההתלהבות של נציגי העולים אודות עבודת האדמה במושב עובדים כגילוי המובהק של החיים החדשים במולדת חיזקו את אמונת הוותיקים בצדקת החלטתם.

נסיון קליטת העולים במשק החקלאי במהלך שנת 1949 העמיד את תנועת המושבים בפני תמונה מפולגת: מצד אחד עשרות יישובים חדשים הפוזרים בכל חלקי הארץ ובהם מתיישבים רבים המגלים כושר הסתגלות לחיי עבודה חקלאית, ומצד שני קשיים גדולים בגיבוש הגרעין החברתי וברכישת הכשרים ההכרחיים לניהול משק משפחתי ומוסדות כלכליים וחברתיים משותפים.¹⁰⁸ מציאות זו עוררה חילוקי דעות פנימיים, שטושטשו בזמן הפולמוס עם מתנגדים מחוץ.

בוועידת התנועה באוקטובר 1949 נערך הוויכוח הפנימי הגדול אודות קליטת העלייה במושב העובדים. הצירים של מושבי העולים השתתפו בוועידה במעמד של אורחים משוללי זכות הצבעה. מתנגדי הקו של הנהגת התנועה טענו, כי המעורבות בהתיישבות העולים משמעה הפקרת האיכות למען הכמות. מתיישבים אלה עשויים אולי להתמיד בחקלאות, אך יקשה עליהם לקיים את מסגרתו ועקרונותיו של המושב. הדרכתם לחיי מושב היא משימה שמעבר לכוחה של תנועת המושבים, המחוסרת יכולת של גיוס והטלת מרות. הם דרשו להמיר את האחריות הכללית להתיישבות העולים בהתקשרות על בסיס אינדיווידואלי בין תנועתם לבין כפר זה או אחר שיקיים דרישות מינימום מושביות. במקום התרחבות כלפי חוץ יש לעשות בדיק בית מבפנים, כדי לבער את הקלקלות החברתיות הקיימות במושבים ותיקים רבים. חיזוק המושב מבפנים יאפשר אחר כך לתנועה להשליט את דרישותיה ביישוביה החדשים.¹⁰⁹ הייתה גם הצעת פשרה, שדיברה על ביסוס כפרי-העולים הקיימים לפני ייסוד כפרים חדשים.¹¹⁰

המנהיגות, שהמשיכה לראות בהתיישבות העולים את מפעלה המרכזי, דחתה הצעות אלה. 'עלינו לראות את עצמנו כדורע הביצוע של העם העובד החקלאי במדינת ישראל', קבע עמי אסף, מראשי התנועה במשך שנים רבות.¹¹¹ הינתקות מהתיישבות העולים נראתה כניסיון מסוכן להחזיר את גלגל ההיסטוריה אחורנית, הפסקתה למשך תקופה מסוימת משמעה התעלמות מגורם הזמן, שהיה המכריע בקבלת ההחלטה על ביצועה. הסרת האחריות התנועתית ליישובי העולים תשאיר אותם ללא יד מכוונת, שכן ההתיישבות העובדת, מעבר לתנועות המרכיבות אותה, איבדה כוח פעולה של

108. ע' אסף, 'מושבי עולים ותנועת המושבים', תלמים, חוב' צ"א (תשרי תש"י); ד' ברש, 'חברים או אינם חברים', שם; י' קורן, 'ישיבת מזכירות התנועה על המצב במושבי העולים', שם; ד"ר אסף, קורן, בן-אריה, ברש, יהודה, ועידת תנועת המושבים.

109. ד' רישפון, שם.

110. י' לוי, 'המצב במושבי עולים', תלמים, חוב' צ"א (תשרי תש"י).

111. ע' אסף, ועידת תנועת המושבים.

ממש, ואילו מנגנון הסוכנות אינו מחויב לעקרונות המושב והקואופרציה. התמוטטותם הצפויה של יישובי העולים עלולה להיות בעלת משמעות לאומית חמורה, והיא תזקף בראש ובראשונה לחובת תנועת המושבים. הם האמינו כי נוכח המשימה ההיסטורית עשויה תנועתם לגלות כוחות פעולה לא ישוערו. הדרכה חברתית ומשקית אינטנסיבית ופיתוח מהיר של מוסדות שיתופיים יעוררו את הזדהות העולים עם מסגרת המושב ואת הכרת ההכרחיות שבה לקיום משק משפחתי מפותח. הסתגרות בדלת אמותיה של התנועה ספק אם תחולל תמורה ממשית ביישוביה הוותיקים, אך היא לבטח תסמן את שקיעת מושב העובדים כנושא המרכזי בהתהוות הכפר העברי במולדת.

בהחלטות הוועידה נקבעה מסגרת היחסים הכללית בין תנועת המושבים ליישובים החדשים. התנועה הכירה באחריותה לגורל התיישבות העולים ובה בעת ביקשה לשמור על זהותה החברתית ועל מעמד המנהיגות של דור המייסדים כלפי אוכלוסייה חדשה ההופכת במהירות לרוב. הביטוי המוסדי לכך היה בקביעת שני שלבים לקליטת יישובי העולים במסגרת התנועה:

א. גיבוש חברתי של כל יישוב עולים לעצמו בעזרת מדריך מטעם התנועה. הביטוי הפורמאלי לכך הוא באקט של בחירה הדדית, שיערך שנה לאחר העלייה על הקרקע, ובו יתקבלו לחברות רק המתיישבים שיוזכו בתמיכה של שני שלישים מכלל המצביעים.

ב. לאחר הבחירה הפנימית יפנה מושב העולים למוכירות התנועה בהצעה לקבלו וזו תאשר את חברותו במידה שתמצא שקיימים בו התנאים המשקיים ההכרחיים והוא מקיים את יסודותיה החברתיים של התנועה.¹¹²

עד סוף 1951 אושרו 13 מושבי עולים כמושבי עובדים; בתחילת 1954 אושרו 34 מושבים נוספים. ההיסטוריה מוכיחה, כי אקט ההצטרפות הפורמאלי לתנועת המושבים היה רחוק מאוד מלבטא את מיסודם המלא של עקרונות ודפוסי פעולה המקובלים במושב עובדים.

השלכות קליטת העלייה על דרכה של ההתיישבות העובדת

דפוסי קליטת העלייה במגזר החקלאי שעוצבו בראשית ימי המדינה השפיעו במידה רבה על המשך התפתחותה של ההתיישבות העובדת. השפעה זו התגלתה בתחומי של כל זרם התיישבותי לעצמו, במערכת היחסים בין הזרמים ובאופיו של הממסד ההתיישבותי הממלכתי.

פניית המוני עולים למושב העובדים והידלדלות עתודות הממשיכים של הקיבוץ גרמו לשינוי מוחלט ביחסי הכוחות בין שני הזרמים. בין השנים 1949–1955 הוקמו 214 מושבים חדשים: 179 של עולים ו-35 של בני הדור השני במושב הוותיק ושל

112. החלטות הוועידה השמינית של תנועת המושבים, שם.

גרעיני חיילים משוחררים. באותן שנים הוקמו 94 קיבוצים ו-16 מושבים שיתופיים.¹¹³ היחס בין מספרי היישובים היה רחוק מלשקף את היחס בין אוכלוסיות המתיישבים, שכן חלק גדול ממשפחות העולים, בעיקר יוצאות ארצות האסלאם, היו מרובות ילדים, בהבדל מהקיבוצים הצעירים, שהתבססו על רווקים וזוגות צעירים.

התיישבות העולים חוללה מפנה במערכת היחסים ההיסטורית בין שלושת הגורמים המרכזיים במפעל ההתיישבות הציוני: המוסדות המיישבים של התנועה הציונית, המרכז החקלאי של ההסתדרות הכללית ותנועות ההתיישבות העובדת. בתקופת היישוב עמד המרכז החקלאי בראש מפעלה ההתיישבותי של תנועת העבודה. בתוכו פנימה התקיימו מאבקים בין תנועות וצורות התיישבות (קיבוץ ומושב), אך במסגרת הכללית של משק העובדים וכלפי המוסדות המיישבים (מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, הק"ל וגופים אחרים) היה זה מוסד רב סמכות. במשך עשרות שנים עמד בראשו אברהם הרצפלד, שלא השתייך לשום תנועה והפך לסמל חי של ההתיישבות העובדת. נציגות התנועות הקיבוציות היוותה רוב מכריע בהנהלת המרכז החקלאי, וראשי תנועת המושבים התלוננו רבות על קיפוחם בחלוקת משאבי ההתיישבות ועל אי-התחשבות בצרכיו המיוחדים של משק חקלאי משפחתי.

הוויכוח שהתנהל במרכז החקלאי לשם גיבוש עמדה רשמית של ההסתדרות בשאלת קליטת העלייה ההמונית קיבל ביטוי פומבי במועצת ההסתדרות החקלאית, שהתכנסה בפברואר 1949. משתתפי המועצה הציגו את עמדות תנועותיהם: דוברי הקיבוצים ביקשו להמשיך במדינה את מסורת ההתיישבות העובדת, ואילו דוברי המושבים ששו לקראת העידן החדש והכירו בצורך לשנות דפוסי פעולה מקובלים מהעבר. הרצפלד, מנהיגו זה שנים של המרכז החקלאי, הביע תמיכה בהתיישבות העולים, אך תבע לבצע אותה בצורה איטית ומבוקרת. הוויכוח הגדול על דרכי התיישבות העולים נדחס, לאחר מאמץ לקרב את עמדות הצדדים, לתוך שתי הצעות החלטה – האחת דיברה על 'הפניית העולים לכפר' והאחרת תבעה 'ליישוב את העולים ... בקצב מהיר ולפי תוכנית רבת מימדים'.¹¹⁴ ההצעה הראשונה ביטאה הסכמה לגיסיון מוגבל, שספק אם יתפתח למפעל התיישבותי של ממש; ההצעה השנייה חייבה את התיישבות העולים כנושא פעולה לאומי מרכזי. ההכרעה שנפלה לטובת 'יישוב העולים' שיקפה את יחסי הכוחות הפוליטיים בין מפא"י למפ"ם בהסתדרות החקלאית יותר מאשר את הבדל העמדות במישור הענייני של קליטת העלייה. היא הושגה הודות ללחץ כבד של ראשי המוסדות המיישבים ושל סיעת מפא"י במועצה על חבריה מקרב התנועות הקיבוציות (מלבד נציגי ההתיישבות העובדת השתתפו במועצה גם נציגי פועלים חקלאיים במושבות ואחרים).¹¹⁵ החלטת הרוב סיימה את הוויכוח בפורום הייצוגי הרשמי של

113. שנתון הממשלה תשט"ו.

114. נוסח ההחלטה הסופית, ראה: דרי"ח לוועידת ההסתדרות החקלאית, עמ' 41.

115. על המאבק מאחורי הקלעים במועצה, ראה הרצפלד, דברי סיכום במועצת ההסתדרות החקלאית; ש', דיין, כחולמים, תל-אביב תשס"ו.

ההתיישבות העובדת, אך לא היה בה כדי להבטיח שיתוף פעולה מלא בין התנועות בקליטת העולים בהתיישבות.

במועצה מיוחדת של תנועת המושבים, שהתכנסה באפריל 1949, טען עמי אסף, כי המרכז החקלאי אינו רואה בעין יפה את התפתחותנו וגידולנו.¹¹⁶ הטענה האקטואלית על יחס של משוא פנים כלפי מושבי העולים סיפקה צידוק מחודש לטענת הקיפוח ההיסטורי של המושב בידי המרכז החקלאי, הנתון לשליטת הקיבוצים. בדיון שהתקיים באותה מועצה התבלטו שתי עמדות מנוגדות: האחת תבעה להפיקע את הטיפול בהתיישבות העולים מסמכות המרכז החקלאי ולמוסרו לתנועת המושבים, כשותפה למחלקת ההתיישבות של הסוכנות. מייצגי עמדה זו לא גרתעו מקעקוע כל מבנהו הציבורי של הסקטור החקלאי בהסתדרות החקלאית, המשמשת לו כמקור סמכות דמוקרטית. כתחליף למסגרת האוטונומית של המרכז החקלאי הם דיברו על הקמת מחלקה במסגרת הוועד הפועל של ההסתדרות, שתבטיח תיאום בין תנועות התיישבות הפועלות באופן עצמאי. העמדה האחרת ביטאה חשש, כי ביטול המסגרת הקיימת של המרכז החקלאי תעורר דינמיקה של קרע, שתחלחל למסגרת הכללית של ההסתדרות וגם למפא"י המלכדת חברים מהמושב והקיבוץ כאחד. חסות בלעדית של תנועת המושבים על יישובי העולים אינה רצויה, בשל כובד המשימה וסימני השאלה הגדולים באשר לסיכויי הצלחתה. במקום ריאורגניזציה הם הציעו לנהל מערכה ציבורית נגד מתנגדיהם, לגייס תמיכה לדרישותיהם מצד אישי שלטון במדינה ולחתור להגדלת הייצוג של תנועת המושבים במרכז החקלאי, כדי להבטיח את צורכי ההתיישבות המושבית. בין שני המחנות הקיצוניים היו מבקשי פשרה שדיברו על שידוד מערכות ארגוני פנימי, שאינו כרוך בשבירת כלים כללית. הם הציעו להקים שתי מחלקות אוטונומיות, האחת למושבים והאחרת לקיבוצים, תחת הגג המשותף של המרכז החקלאי.

מועצת תנועת המושבים הסתיימה ללא קבלת החלטה. ההצעות הקיצוניות לכאן ולכאן נדחו, אך הנאספים התקשו להכריע בין תביעת האוטונומיה בחסותו העליונה של המרכז החקלאי לבין הגדלת הייצוג במסגרתו הקיימת. כציבור הרחב התפרשו דיוני המועצה כביטוי למגמת תנועת המושבים לפלג את המרכז החקלאי, ברם התפתחות היחסים הממשית הייתה לעבר פשרה. נציגות תנועת המושבים הוגדלה, וחבריה הם שעסקו בפועל בכל השאלות של יישובי העולים.¹¹⁷ מוקד פעולתה הועתק מהמרכז החקלאי למחלקת ההתיישבות של הסוכנות, שקלטה כמה מאישי המרכזיים של התנועה בתפקיד מפתח. התפתחות זו ניוונה גם מעמדת העולים עצמם, שהיו משוללי זיקה הסתדרותית כללית וראו בתנועת המושבים, המעורבת בניהול היומיומי של יישוביהם, את נציגותם הבלעדית כלפי חוץ. הדיפרנציאציה בין תנועות ההתיישבות, שנגלתה כבר בימי היישוב, קיבלה תאוצה גדולה; המרכז החקלאי נותר

116. ע' אסף, מועצת כפר ידדיה, לעיל, הערה 94.

117. ש' דיין, מזכירות תנועת המושבים, 16.6.1949, אה"ע IV/307/123.

כארגון גג, חסר השפעה של ממש על הפעולה ההתיישבותית המרכזית של תנועת העבודה בתקופת המדינה.¹¹⁶

התיישבות העולים חוללה גם שינוי יסודי במערכת היחסים בין המרכז החקלאי, כנציגות הקולקטיבית של ההתיישבות העובדת, לבין מחלקת ההתיישבות של הסוכנות, שהגשימה את מדיניות התנועה הציונית בסקטור הכפרי. בהיעדרות המחודשת של הממסד החקלאי לאחר הקמת המדינה נקבע, כי האחריות להתיישבות החדשה - תכנון היישוב, ביצוע ההתיישבות וההדרכה של המתיישבים - תישאר בידי הסוכנות, ואילו האחריות לתכנון האזורי הארצי ולהתיישבות הוותיקה (לכל יישוב שהגיע או יגיע לכיסוס משקי) תימצא בידי משרד החקלאות.¹¹⁹ בתקופת היישוב, כאשר ההכשרה של המתיישבים נמשכה זמן רב, לעתים עד שש-שבע שנים, היו תנועות ההתיישבות עצמן מסוגלות לספק את צורכי ההדרכה החברתית והמשקית של יישוביהן הצעירים. המוסד המיישב פעל בעיקר כספק של אמצעים טכניים, תקציבים והדרכה חקלאית, ולא מילא תפקיד של ממש בניהול המשקי והחברתי השוטף של היישובים. כנגד זאת, יישוב בני העלייה ההמונית חייב בנייה של מערכת ארגונית מסועפת לשם ניהול והדרכה יומיומיים של כפרים רבים במשך תקופה ממושכת. הרמת משא זה על ידי הממסד הממלכתי-סוכנותי קבעה מניה וביה את מעמדו הדומיננטי בניהול ההתיישבות העולים.

ריכוז מלוא הסמכויות בידי רשות אחת נבע גם מהצורך בתכנון לאומי, שיבטיח את השגת מטרות המדינה בסקטור החקלאי. ראשי המרכז החקלאי, ובייחוד נציגי הקיבוצים, הרבו להתלונן על שאין משתפים אותם בעיצוב מדיניות ההתיישבות. היה זה ביטוי נוסף לתמורה שחלה במעמד הקיבוץ לאחר הקמת המדינה. בן-גוריון קבע כי המדינה, בהבדל ממסגרות היישוב והתנועה הציונית, חייבת לרכז בידיה את מלוא האחריות לתכנון ולביצוע: 'כל אינצאטיבה של גוף לרבות המרכז החקלאי היא לברכה, אבל תדעו שתהיה תוכנית כוללת של הממשלה שתחייב את כולם'.¹²⁰ הרצפליד, מייצגו המובהק של הסדר הישן, התלונן בוועידת ההסתדרות החקלאית של 1955 על שקיעת המרכז החקלאי נוכח פעולתן העצמאית של תנועות ההתיישבות מבפנים ומעמדו הדומיננטי של המוסד המיישב מחוץ, אך גם הוא כבר הכיר כי תור הזהב של המוסד בראשו עמד שנים רבות חלף לבלי שוב.¹²¹

היקפה ואופיה של ההתיישבות העולים חייבו רפורמה כוללת במבנה ובשיטות הפעולה של המחלקה להתיישבות בסוכנות. עד 1949 היה המבנה של המחלקה ריכוזי: מנגנון מצומצם של כמה עשרות עובדים ניהל מירושלים את פעולת התכנון והפיתוח

118. פגישת בן-גוריון עם נציגי ההתיישבות העובדת, לעיל, הערה 78; והשווה כהן, שכטר, המרכז החקלאי, 1.12.1949, אה"ע IV/235/12.

119. שנתון הממשלה תשי"ז, עמ' 103-104.

120. פגישת בן-גוריון עם נציגי ההתיישבות העובדת, לעיל, הערה 63.

121. א' הרצפליד, דברים, הוועידה החקלאית השמינית ברחובות, אוקטובר 1955, תל-אביב 1955, עמ' 31.

של כל יישוב עד שהגיע לביסוס. נוכח התרחבות פעולת ההתיישבות, ביצעה בעת ובעונה אחת בכל חלקי הארץ וריבוי הבעיות הכרוכות בה כתוצאה מהשתנות טיפוס המתיישב, היה צורך לאמץ שיטת ניהול ביזורית. במרוצת 1949 גובשה מערכת מנהלית חדשה, המבוססת על שני דרגים: א. הנהלה מרכזית הקובעת את מדיניות המחלקה, את מבנהו הכללי של התקציב ואת עקרונות התכנון הפיסי והמשקי של היישובים. ב. משרדים אזוריים (שישה במספר) המבצעים באופן עצמאי את כל הפונקציות של ההתיישבות בתחומם (הדרכה חקלאית, תכנון ענפי המשק, קביעת התקציב של כל יישוב, פיקוח על הבנייה ועל פיתוח רשת ההשקאה ועוד). באותו זמן כלל סגל המחלקה להתיישבות מאתיים עובדים, ומספרם עלה במהירות.¹²² מבנה זה הסתעף לאחר מכן עם חלוקת הארץ לשלושה גלילים: חיפה, התיכון והנגב, שבכל אחד מהם ארבעה אזורים, אך שיטת הפעולה הכללית נשארה בעינה.

התיישבות עולים חסרי רקע והכשרה מתאימים הייבה כינון מערכת ארגונית כלכלית מיוחדת בתוך מסגרתם הכללית של מושב העובדים ומשק העובדים ההסתדרותי. המושב במתכונתו ההיסטורית התבסס על אגודה שיתופית, המקיפה את כל השירותים הכלכליים (שיווק, אשראי, הנהלת חשבונות, מיכון חקלאי, צריכה, אספקת מים) והמוניציפליים הדרושים למשק הבודד ולמשפחה. שירותי האגודה המקומית היו קשורים למערכת המקיפה של מוסדות משק הפועלים (תנובה, המשביר המרכזי ועוד), שהבטיחו את מימוש יתרונות הגודל של הקואופרציה החקלאית ברמה הארצית. בניהול היומיומי פעלו מוסדות המושב באופן עצמאי בחסות האגודה. כבר בשלב מוקדם של התפתחות יישובי העולים הוכר הצורך בהקמת גופים כלכליים וארגוניים מיוחדים, שידאגו לבנייתם ולניהולם השוטף של שירותי האגודה המקומית עד שהמתיישבים ירכשו הרגלים ומיומנויות הדרושים לניהול קואופרטיבי עצמאי. על בסיס שותפות בין הסוכנות היהודית, הממשלה וחברת העובדים הוקמו שורת מוסדות חדשים שסיפקו שירותים ליישובי העולים (לדוגמה, 'המשביר לעולה', שפעל בחסות המשביר המרכזי), והונהגו הסדרים מיוחדים בתחומי השיווק, האשראי וניהול החשבונות, השונים מאלה המקובלים במושבי העובדים. בהיערכות ארגונית זו לא נטלו העולים כל חלק; הדברים הוכתבו להם מגבוה.

קליטת העולים במושב הייתה כרוכה לא רק בביטול מעמדו האוטונומי של הארגון הכפרי, אלא גם בצמצום חופש הפעולה של המתיישב במשקו. בהעדר הכשרה חקלאית יסודית, ואצל רבים גם העדר אוריינטציה כלכלית מודרנית, היה צורך בהדרכה ובפיקוח הדוק כדי להבטיח פעולה משקית תקינה. שלב זה של מושב העולים, כ'כפר מנוהל' מבחוץ, נמשך הרבה מעבר לתקופה שקצבו לו המתכננים ובעלי החזון כאחד, והוא הסתיים, בדרך כלל, מבלי שהמתיישבים הגיעו להזדהות ממשית עם מערכת הערכים הטבועה במושבי העובדים. לכך היו השלכות על כל התפתחותו של המושב בתקופת המדינה.

122. המחלקה להתיישבות חקלאית - ארגונה ותפקידי עובדיה העיקריים, נובמבר 1949, אצ"מ S 15/4038

סיכום

ההתיישבות העובדת הייתה בנויה על שתי מערכות ערכים שהשלימו זו את זו: האחת התבטאה בחייו של הפרט ובמסגרת היחסים בתוך התא ההתיישבותי, והאחרת במחויבות להגשמת יעדים לאומיים כלליים. דרך הגיוס, שהתבססה על הכרה רעיונית, חברתית וחקלאית יסודית ועל סלקציה של המתיישבים, הבטיחה כוח אדם מתאים למילוי משימות ההתיישבות. המסגרת הלאומית הכללית גמלה למחנה חלוציה בהעדפת דרך ההתיישבות העובדת בהגשמת מטרותיה, בהקצאת משאבים כספיים ובהענקת תמיכה פוליטית ויוקרה גבוהה. בתקופת היישוב היה לקיבוץ יתרון גדול על המושב, הן בכושר הגיוס של ממשיכים והן בהתאמה למילוי משימות לאומיות שחייבו מניפולציה של כוח האדם בין תפקידים פנימיים וחיצוניים ומידה רבה של גמישות בדרכי הפעולה החברתית והכלכלית. אובדן מקורות כוח האדם החלוצי באירופה, אופיה החברתי של העלייה ההמונית והתרומה ההולכת ופוחתת של הנוער הישראלי לחברה הקיבוצית בלמו את התפתחות הקיבוץ בתקופה שבה נפתחו בפניו אפשרויות פעולה גדולות פי כמה מאשר אי-פעם. בנסיבות אלה חל נתק בין שני הפנים של הוויית הקיבוץ (האישי והחברתי מכאן והלאומי מכאן), והיה עליו להגדיר מחדש את זהותו. התמודדות זו כמעט שלא נערכה. ההידחקות לעמדה אופוזיציונית כלפי ממשלת מפא"י והמאבק כנגד מגמת הממלכתיות (כפי שביטא אותה בן-גוריון) הסיטו התמודדות זו לזירה הציבורית החיצונית. בתחום קליטת העלייה דחה הקיבוץ כל דרך פעולה שהוצעה לו, בלי להציע דרך משלו, וכך נותר בשולי העלילה המרכזית של החברה הישראלית.

נסיבות הקמתה של המדינה והעלייה הגדולה אפשרו למושב להשתחרר ממגבלותיו בזירה הלאומית הרחבה ולהתייצב בחזית הפעולה בתחומי קליטת העלייה וההתיישבות החקלאית. ברם ההכרעה ללכת לקראת העולים ביטאה משאלת לב יותר מאשר הערכה מפוכחת של טיפוס המתיישב החדש ושל יכולת התנועה לשלבו במסגרותיה. גם לאחר דור היוו מרבית כפרי העולים מגזר חברתי לעצמו בתנועת המושבים, שכן תושביהם לא הגדירו עצמם על בסיס עקרונות היסוד של מושב העובדים ולא חתרו לממש את דפוסי הפעולה המקובלים בו.¹²³ בהבדל מהתחום החברתי והארגוני הפנימי של המושב, הרי במונחים של תרומה לייצור החקלאי במדינה ולפריסת ההתיישבות היהודית בכל חלקי הארץ עמדה התיישבות זו בציפיות שנתלו בה.

הקמת המדינה סימנה תמורה לא רק באופיה החברתי של ההתיישבות העובדת אלא גם בדמותה הציבורית. תנועות ההתיישבות, ששימשו בתקופת היישוב מסגרת קליטה כוללת, הפכו בתקופת העלייה ההמונית לגורם חלקי, כשכבדן מתבלט משקלו המרכזי של מנגנון קליטה בירוקרטי הפועל בחסות המדינה. תמורה זו גרמה להתרופפות הליכוד הארגוני של ההתיישבות העובדת מבפנים ולהחלשת עמדת הכוח

123. ל' אפלבוים, ח' מרגוליס, מושב העובדים במבחן הזמן, מרכז לחקר התיישבות כפרית ועירונית, רחובות 1979.

מורשת ההתיישבות העובדת במבחן המדינה

שלה מול המוסדות המיישבים של המדינה מבחוץ. השינויים שהתרחשו במציאותה של ההתיישבות העובדת בשנים אלה היו עתידים להשפיע על כל דרכה ומעמדה במדינה ובחברה הישראלית.